

College voor Toetsen en Examens

FILOSOFIE HAVO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN
2025

MET HET ONDERWERP
'DEMOCRATIE: VRIJHEID,
GELIJKHEID, VOOR WIE?'

Versie 2, juli 2023

INHOUD

Voorwoord	5
1 Inleiding	6
2 Verdeling examinering CE/SE	7
2.1 Het centraal examen	7
2.2 Het schoolexamen	7
3 Domein A: de vaardigheden van het vak filosofie	8
4 Domeinen B t/m D voor het CE	9
4.1 Domein B Wijsgerige antropologie: Wat is de mens?	9
4.2 Domein C Ethiek: Wat is goed?	9
4.3 Domein D Sociale filosofie: Wat is een rechtvaardige samenleving?	9
5 Specificatie 'Democratie: vrijheid, gelijkheid, voor wie?'	10
5.1 Inleiding	10
5.1.1 Primaire tekst Robert A. Dahl	12
5.1.2 Algemene eindtermen, eindtermen bij de inleiding en primaire tekst 1	12
5.2 Kwestie 1: Wie mag er meedoen in een democratie?	13
5.2.1 Eindtermen kwestie 1	13
5.2.2 Plato	14
5.2.3 Dahl	15
5.2.4 Mill	16
5.2.5 Schumpeter	16
5.2.6 Primaire tekst John Stuart Mill	17
5.3 Kwestie 2: Komen mensen tot bloei in een democratie?	18
5.3.1 Eindtermen kwestie 2	19
5.3.2 Plato	20
5.3.3 Nietzsche	20
5.3.4 Rousseau	21
5.3.5 Mill	22
5.3.6 De Tocqueville	23
5.3.7 Primaire teksten kwestie 2: Plato en Nietzsche	24
5.4 Kwestie 3: Kan democratie de belofte van vrijheid inlossen?	26
5.4.1 Eindtermen kwestie 3	26
5.4.2 Nozick	27
5.4.3 Rousseau	27
5.4.4 Schumpeter	28
5.4.5 Deliberatieve democratie als antwoord op de anarchistische uitdaging	29
5.4.6 Primaire tekst kwestie 3: Robert Nozick	30
5.5 Vraagstuk A: In hoeverre heeft democratie een gedeelde cultuur nodig?	32
5.5.1 Eindtermen vraagstuk A	32
5.5.2 Cliteur	33
5.5.3 Rawls	34
5.5.4 Sandel	35
5.6 Vraagstuk B: Moet een democratie vrijheidsrechten inperken?	36
5.6.1 Eindtermen vraagstuk B	37
5.6.2 Mill	38
5.6.3 Parekh	39
5.6.4 Kelsen	40
5.6.5 Van den Bergh	40
5.7 Vraagstuk C: Moet democratie worden aangeleerd, of is dat ondemocratisch?	41
5.7.1 Eindtermen vraagstuk C	42
5.7.2 Friedman	42
5.7.3 Gutmann	44
5.7.4 Biesta	44

6	Het centraal examen	46
6.1	Zittingen centraal examen	46
6.2	Vakspecifieke regels correctievoorschrift	46
6.3	Toegestane hulpmiddelen	46
Bijlage 1 Examenprogramma filosofie havo		47
Bijlage 2 Uitwerking domein A: de vaardigheden van het vak filosofie		49
Bijlage 3 Literatuur bij het onderwerp Democratie		50
Bijlage 4 Verantwoording bij het onderwerp Democratie		51

Toelichting:

Deze syllabus filosofie havo 2025 kent geen wijzigingen ten opzichte van de syllabus 2024.

Verantwoording:

© 2023 College voor Toetsen en Examens, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

VOORWOORD

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten. Bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

De functie van een syllabus is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is ook een hulpmiddel voor degenen die zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2025. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2026 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs. In de syllabi 2025 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2024 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2025 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. J.H (John) van der Vegt MPM

1 INLEIDING

De syllabus voor het vak filosofie heeft een nieuwe opzet gekregen. Gebleven is het wisselend onderwerp dat vier jaar lang een belangrijk deel van het centraal examen uitmaakt. Voorheen hadden syllabi filosofie een beperkte omvang en bestonden vooral uit eindtermen die geschreven waren bij een leerboek over het gekozen onderwerp.

De huidige syllabus kent naast eindtermen ook een lesstofomschrijving waarin de eindtermen zijn uitgewerkt. Eindtermen én stofomschrijving moeten leerlingen en docenten voldoende richting en ruggensteun bieden in de voorbereiding van het centraal examen filosofie havo. De syllabus kan ook als basis dienen voor docenten en anderen die leermateriaal willen ontwikkelen of uitgeven voor het centraal examen.

De syllabus is ontwikkeld door een syllabuscommissie bestaande uit docenten filosofie (deels afgevaardigd door de Vereniging filosofiedocenten in het voortgezet onderwijs) en aangevuld met vertegenwoordigers van SLO en Cito. Het voorzitterschap van de commissie lag het grootste deel van het ontwikkeltraject bij het CvTE. Het specifieke onderwerp 'Democratie' is gekozen door de commissie na een open inschrijving. De indiener van het onderwerp trad tot de commissie toe en werkte het voorstel verder uit, daarbij geassisteerd door de andere commissieleden.

Met het thema Democratie denkt de syllabuscommissie een actueel en voor havisten aansprekend thema aan te snijden. Democratie is voor velen de best denkbare vorm van samenleven, maar geheel zonder problemen is zij niet. Om diverse redenen en op verschillende plekken staat de democratie stevig onder druk. Filosofisch onderzoek naar basiswaarden en fundamentele problemen van de democratie is vakinhoudelijk relevant, verdiept het begrip van sociale en politieke verschijnselen die zich (ook) in de leefwereld van havo-leerlingen voordoen en draagt bij aan het onderhoud van een democratische, filosofische cultuur.

2 VERDELING EXAMINERING CE/SE

2.1 HET CENTRAAL EXAMEN

Het centraal examen heeft betrekking op:

- een door het CvTE vastgesteld onderwerp dat gerelateerd is aan een van de domeinen A, B, C of D als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn;
- de subdomeinen 1 van de domeinen B, C en D, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

De domeinen B, C en D zijn:

- B. Wijsgerige antropologie
- C. Ethiek
- D. Sociale filosofie

Voor het vak filosofie zal in 2023 het onderwerp **Democratie, vrijheid en gelijkheid, voor wie?** worden bevestigd.

2.2 HET SCHOOLEXAMEN

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Voor het schoolexamen heeft de SLO een handreiking tot stand gebracht. Zie www.slo.nl.

3 DOMEIN A: DE VAARDIGHEDEN VAN HET VAK FILOSOFIE

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

De kandidaat kan:

Met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren:

- Een betoog analyseren;
- Een betoog beoordelen;
- Een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden;
- De resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

De kandidaat kan:

- Vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;
- Verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

4 DOMEINEN B T/M D VOOR HET CE

4.1 DOMEIN B WIJSGERIGE ANTROPOLOGIE: WAT IS DE MENS?

Sub domein B1: Centrale begrippen en onderscheidingen

- *de centrale begrippen*: bewustzijn, rede (Kant), emotie, identiteit, subject, intersubjectiviteit, lichamelijkheid, gender, transcendentie;
- *de begrippenparen*: geest (ziel) en lichaam, gevoel en verstand, mens en dier, mens en machine, monisme en dualisme, vrijheid en determinisme, cultuur en natuur, taal en symbool.

4.2 DOMEIN C ETHIEK: WAT IS GOED?

Sub domein C1: Centrale begrippen en onderscheidingen

- *de centrale begrippen*: het goede, geluk, deugd (Aristoteles), rechtvaardigheid, nut (utilisme), genot (hedonisme), autonomie, plicht (Kant), moraal;
- *de begrippenparen*: egoïsme en altruïsme, goed en kwaad, waarden en normen, descriptief en prescriptief, intrinsieke en instrumentele waarde, universalisme en relativisme.

4.3 DOMEIN D SOCIALE FILOSOFIE: WAT IS EEN RECHTVAARDIGE SAMENLEVING?

Sub domein D1: Centrale begrippen en onderscheidingen

- *de centrale begrippen*: staat, legitimiteit, natuurtoestand, maatschappelijk verdrag, schaarste, vervreemding, ideologie, rechtvaardigheid, gelijkheid, macht, disciplineren, utopie;
- *de begrippenparen*: macht en recht, recht en plicht, natuurrecht en positief recht, negatieve en positieve vrijheid.

5 SPECIFICATIE 'DEMOCRATIE: VRIJHEID, GELIJKHEID, VOOR WIE?'

5.1 INLEIDING

Democratie wordt vaak gedefinieerd als een regering van het volk, door het volk en voor het volk. Het woord democratie is afgeleid van het Griekse *demos*, volk, en *kratein*, heersen. Een democratie is dus een heerschappij van het volk. Democratie kent wereldwijd maar weinig tegenstanders. Toch zitten er filosofisch en in de praktijk wel haken en ogen aan. Dat blijkt bijvoorbeeld uit nieuwsberichten die aangeven dat kiezers niet krijgen wat ze wilden, democratisch verkozen leiders rechten niet respecteren of waaruit blijkt dat een minderheid onderdrukt wordt. Verder worstelen veel democratische landen met lage opkomstpercentages bij verkiezingen.

In de geschiedenis van de politieke filosofie is democratie vaak ter discussie gesteld. Plato (427-347 v. Chr) en Friedrich Nietzsche (1844-1900) waren bijvoorbeeld sceptisch over democratie als staatsvorm. De politieke denker Robert A. Dahl (1915-2014) ziet echter vele voordelen van democratie.¹ Volgens hem is er in een democratie een hogere mate van persoonlijke vrijheid dan in andere staatsvormen. Onder een democratische regering wordt verder een hoge graad van politieke gelijkheid gerealiseerd. In elke vorm van democratie speelt de maximalisatie van de waarden vrijheid en gelijkheid een centrale rol. De democratie wordt daarbij volgens Dahl uitgedaagd door twee alternatieven: anarchie en een regering door politieke experts.² Anarchisten weigeren de macht te geven aan (verkozen) leiders. Zij vinden dat een democratie de waarde vrijheid niet voldoende realiseert. Voorstanders van een regering door politieke experts vertrouwen het volk niet wat betreft het maken van een goede keuze bij verkiezingen en het oprichten van eigen partijen. Zij denken dat een goede omgang met de waarden vrijheid en gelijkheid te veel gevraagd is voor het volk.

De waarden vrijheid en gelijkheid worden altijd toegeschreven aan de leden van een bepaalde *demos*. Maar wie hoort er bij deze gemeenschap? Wie of wat bepaalt, wie tot de gemeenschap van vrije en gelijke burgers behoort?

Drie fundamentele kwesties

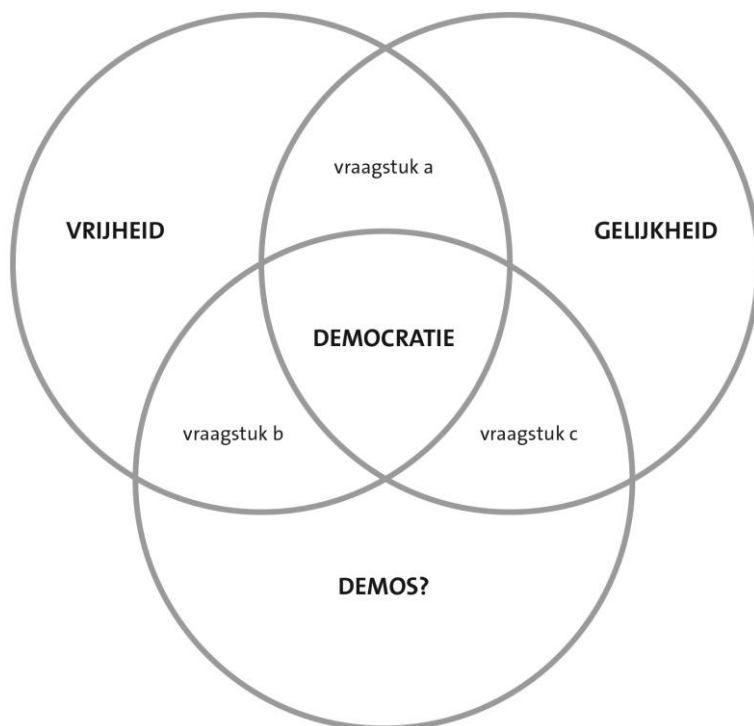
In de eerste kwestie stellen we de vraag of politieke gelijkheid verstandig is. Wie is er verstandig genoeg om politieke beslissingen te nemen? Wie mag er meedoen in een democratie?

Verder kunnen we de vraag stellen of mensen in een samenleving die gelijkheid centraal stelt zich intellectueel en moreel beter ontplooiën dan in andere staatsvormen? Komen mensen tot bloei in een democratie?

In de derde kwestie is het juist de waarde vrijheid die centraal staat. Kan democratie de belofte van vrijheid inlossen?

¹ Robert A. Dahl (1998), *On Democracy*, New Haven/London: Yale University Press.

² Robert A. Dahl (1989), *Democracy and its critics*, New Haven: Yale University Press.

Figuur 1: schematisch overzicht van kwesties en vraagstukken

Drie vraagstukken

De waarden vrijheid en gelijkheid, die centraal staan in de drie kwesties, botsen in de praktijk regelmatig. Bovenstaande fundamentele kwesties hebben in dat opzicht een sterke samenhang. Het tweede deel van deze syllabus snijdt vraagstukken aan die spelen in de democratie van nu. Democratische waarden blijken op gespannen voet te staan met de fundamentele vrijheidsrechten die die waarden juist zouden moeten beschermen. We bespreken drie zulke vraagstukken.

- a Is een democratie mogelijk in een diverse samenleving, zoals we die bijvoorbeeld in Nederland en in Europa hebben? Dit vraagstuk snijdt het thema aan, welke mate van vrijheid een democratie kan verdragen en welke mate van eenheid van of gelijkheid binnen de *demos* verondersteld wordt. In de praktijk van de 21^e eeuw raakt dat met name aan de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging.
- b Veronderstelt een democratie een volledige vrijheid van meningsuiting? Vanuit de aanname dat iedereen in de Nederlandse democratie gelijk is en er vrijheid is van meningsuiting, veronderstellen we dat deze vrijheid goed is. Maar bedreigt deze democratische vrijheid niet juist de waarde gelijkheid?
- c En wat betekent dit alles voor hoe we mensen opvoeden en opleiden in onze samenleving? Moeten mensen vrij zijn om helemaal zelf te bepalen hoe zij hun kinderen laten onderwijzen? Of stelt democratie eisen aan wat leerlingen moeten leren en hoe we ze onderwijzen?

Deze vragen komen in algemene zin aan bod in het werk van Dahl. Iedere kwestie of vraagstuk begint dan ook met een door Dahl genoemd voordeel van of een vereiste voor democratie. Dahl meent dat politieke gelijkheid verstandiger is dan een regering door politieke experts. Kwestie één onderzoekt deze stelling. Volgens Dahl zorgt democratie ervoor dat mensen zich goed kunnen ontwikkelen. Kwestie twee onderzoekt dit gestelde voordeel. Ook stelt Dahl dat democratie leidt tot persoonlijke vrijheid en zelfbepaling. Kwestie drie gaat hierover.

Volgens Dahl veronderstelt een succesvolle democratie weinig culturele diversiteit. Het vraagstuk A onderzoekt deze voorwaarde. Dahl beschouwt de vrijheid van meningsuiting als een voorwaarde voor democratie. Vraagstuk B richt zich op deze vereiste, alsook op de vrijheid van vereniging en vergadering. Verder eist democratie volgens Dahl de aanwezigheid van een cultuur waarin democratische waarden en overtuigingen belangrijk worden gevonden. Vraagstuk C onderzoekt of en hoe deze cultuur moet worden onderwezen.

5.1.1 Primaire tekst Robert A. Dahl

Robert A. Dahl, *On Democracy*, New Haven/London: Yale University Press, p 60-61.

Het zou een ernstige fout zijn om te veel te vragen van een regering; van elke regering, ook een democratische regering. Democratie geeft geen garantie dat burgers gelukkig, welvarend, gezond, wijs, vreedzaam of rechtvaardig zullen zijn. Het gaat het vermogen van elke regering te boven om dit soort doelen te bereiken, ook democratische regeringen kunnen dit niet. Sterker nog, in de praktijk hebben democratische regeringen hun idealen altijd onvoldoende weten te realiseren. Moderne democratieën hebben veel gebreken, net als alle eerdere pogingen om democratischer te regeren.

Ondanks al haar tekortkomingen mogen we echter nooit de voordelen van de democratie uit het oog verliezen. Deze maken democratie wenselijker dan welk alternatief dan ook:

- 1 Democratie helpt een regering van wrede, kwaadaardige autocraten voorkomen.
- 2 Democratie garandeert burgers een aantal fundamentele rechten die niet-democratische systemen niet verlenen en niet kunnen verlenen.
- 3 Democratie verzekert burgers een grotere mate van persoonlijke vrijheid dan enig haalbaar alternatief.
- 4 Democratie helpt mensen hun eigen fundamentele belangen te beschermen.
- 5 Alleen een democratische regering kan personen maximaal in staat stellen om de vrijheid tot zelfbeschikking uit te voeren – dat wil zeggen: om te leven onder wetten die ze zelf gekozen hebben.
- 6 Alleen een democratische regering kan personen maximaal in staat stellen om morele verantwoordelijkheid te nemen.
- 7 Democratie bevordert menselijke ontwikkeling volwaardiger dan enig haalbaar alternatief.
- 8 Alleen een democratische regering kan een relatief hoge mate van politieke gelijkheid bevorderen.
- 9 Moderne representatieve regeringen voeren geen oorlog met elkaar.
- 10 Landen met democratische regeringen zijn over het algemeen welvarender dan landen met niet-democratische regeringen.

Met al deze voordelen is het voor de meesten van ons veel beter om in te zetten op democratie dan op enig haalbaar alternatief.

5.1.2 Algemene eindtermen, eindtermen bij de inleiding en primaire tekst 1

Voor de eindtermen in deze syllabus geldt dat zij alle vier de vaardigheden van het vak filosofie aanspreken zoals deze zijn beschreven in bijlage 2 van deze syllabus. Van kandidaten wordt daarmee verwacht dat zij de vaardigheden begrijpen, analyseren, creëren en kritiseren bij de uitvoering van alle eindtermen beheersen. Zij kunnen dan bijvoorbeeld kenniselementen in eigen woorden weergeven; een uitleg geven van posities aan de hand van redenen, vooronderstellingen en definities; deze posities in nieuwe contexten toepassen en verbanden tussen posities uitleggen en nieuwe verbanden leggen; deze posities beoordelen en waarderen en tot een eigen standpuntbepaling komen vanuit voor- en tegenargumenten.

Als bij een eindterm de toevoeging staat dat de kandidaten bij de uitvoering ervan een aantal elementen kunnen betrekken dan moeten zij dat kunnen in het kader van bovengenoemde vaardigheden.

Algemene eindtermen

- 1 De kandidaten kunnen het vraagstuk van democratie benaderen vanuit de kernwaarden vrijheid en gelijkheid en de spanning tussen beide. Daarbij kunnen zij deze kernwaarden uitleggen, vergelijken, evalueren en toepassen op kwesties van politieke expertise, menselijke bloei, de anarchistische uitdaging, culturele diversiteit, vrijheidsrechten en burgerschapsvorming.
- 2 De kandidaten kunnen een begripsanalyse maken van 'democratie', 'vrijheid' en 'gelijkheid'. Daartoe kunnen zij:
 - verschillende definities opstellen;
 - vooronderstellingen bij deze definities aangeven;
 - implicaties van deze definities weergeven.
- 3 De kandidaten kunnen verschillende opvattingen over democratie in relatie tot vrijheid, gelijkheid, politieke expertise, menselijke bloei, de anarchistische uitdaging, culturele diversiteit, vrijheidsrechten en burgerschapsvorming herkennen, uitleggen, vergelijken, toepassen en evalueren aan de hand van voorbeelden of casussen.

De uitwerking van de bij de drie algemene eindtermen behorende leerstof is op diverse plaatsen in de syllabus terug te vinden.

Eindtermen inleiding en primaire tekst 1: Dahl

- 4 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat volgens Dahl:
- politieke gelijkheid verstandiger is dan een regering door politieke experts;
 - democratie ervoor zorgt dat mensen zich goed kunnen ontwikkelen;
 - democratie leidt tot persoonlijke vrijheid en zelfbepaling;
 - een succesvolle democratie weinig culturele diversiteit toelaat;
 - vrijheid van meningsuiting een voorwaarde voor democratie is;
 - democratie een cultuur vereist waarin democratische waarden en overtuigingen belangrijk worden gevonden.

De uitwerking van de bij eindterm 4 behorende leerstof is op diverse plaatsen in de syllabus terug te vinden, met name in de inleidingen op de kwesties en de vraagstukken

- 5 De kandidaten kunnen Dahls argumentatie weergeven en evalueren dat democratie volgens hem wenselijker is dan elke andere staatsvorm.

5.2 KWESTIE 1: WIE MAG ER MEEDOEN IN EEN DEMOCRATIE?

In deze kwestie gaat het om meebeslissen. Zonder actief en passief stemrecht kan een democratie niet functioneren. Maar welke mensen zijn verstandig genoeg om politieke beslissingen te nemen? Kan de politiek niet beter overgelaten worden aan politieke specialisten?

Voordat we kunnen gaan nadenken over de juiste vorm en inrichting van democratie, aldus Robert Dahl, moeten we deze vraag eerst onderzoeken.³ Kern van de democratie is dat ieder lid van de bevolking op enigerlei wijze mag beslissen. In theorie staat dat recht om mee te beslissen los van de politieke ervaring, de morele kwaliteiten of de intellectuele vermogens van die burgers of hun vertegenwoordigers. In de praktijk waren grote groepen mensen op grond van vermeende ongeschiktheid echter uitgesloten van de *demos*. Veel landen kennen bijvoorbeeld pas relatief recent stemrecht voor vrouwen. Feministische filosofen wijzen er bovendien op dat vrouwen inmiddels wel juridisch gelijk zijn aan mannen, maar dat ook in democratische samenlevingen nog steeds mechanismen bestaan waardoor vrouwen en ook andere groepen niet als gelijkwaardigen aan het politieke en maatschappelijke leven kunnen deelnemen. Formele participatie betekent immers nog niet dat deze deelname werkelijk op voet van gelijkheid is. Dat is een belangrijke kwestie op zichzelf.

In deze eerste kwestie onderzoeken we dergelijke vragen echter in algemenere of fundamentele zin. Kan een democratie alleen goed functioneren als iedereen kan meedoen? Of is het verstandiger om het bestuur over te laten aan mensen die op grond van hun kennis en capaciteiten kunnen waken over de belangen van de burgers en het algemeen welzijn? Moeten we politiek overlaten aan een elite met politieke expertise of zijn alle burgers in staat om goede politieke beslissingen te nemen?

In deze kwestie onderzoeken we de claim of een regering door politieke specialisten verstandiger is dan het laten (mee)beslissen door burgers, zoals dat in een directe of representatieve democratie gewoon is. Plato (427-347 v. Chr.) pleit voor een regering van koning-filosofen. Robert Dahl (1915-2014) verdedigt democratie tegen het regeren door politieke specialisten. John Stuart Mill (1806-1873) wijst erop dat democratie een rationele manier van bestuur is. Hoewel sommige mensen wel degelijk verstandiger zijn dan anderen, verhoogt het geven van stemrecht aan allen juist de rationaliteit van het politieke proces. Joseph Schumpeter (1883-1950) twijfelt aan de rationaliteit van de burger, ook als deze burger in zijn dagelijkse professe blijf geeft van intelligentie en verstandig oordelen.

5.2.1 Eindtermen kwestie 1

- 6 De kandidaten kunnen de opvattingen van Plato, Dahl, Mill en Schumpeter over wie mee mag doen in een democratie uitleggen, vergelijken, toepassen en evalueren. Daarbij kunnen zij betrekken:
- de onderliggende mensbeelden bij die opvattingen;
 - de begrippen 'stemrecht', 'directe en representatieve democratie', 'rationaliteit' en 'politieke expertise'.

³ Robert A. Dahl (1989), *Democracy and its critics*, New Haven: Yale University Press, p 37.

(Gebruik voor Dahl ook de primaire tekst bij 5.1.1 en de inleiding op kwestie 2. Gebruik voor Mill ook de uitwerking van kwestie 2/5.3.5)

- 7 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat volgens Plato koning-filosofen de ideale heersers zijn. Daarbij kunnen zij betrekken:
 - het verband tussen Plato's mensbeeld en zijn maatschappijvisie;
 - Plato's idee dat politieke macht samenvalt met filosofische wijsheid;
 - de maatregelen waarmee Plato ervoor wil zorgen dat koning-filosofen niet gecorrumpeerd raken.
- 8 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat de regering volgens Dahl niet uit experts kan bestaan. Daarbij kunnen zij betrekken:
 - Dahls opvatting dat er geen wetenschap van het regeren bestaat;
 - Dahls analyse van Plato's opvatting, dat het gewone mensen ontbreekt aan drie deugden die filosoof-koningen wel zouden hebben;
 - Dahls kritiek op Plato's opvatting;
 - Dahls opvatting dat technologische expertise nooit voldoende basis is voor politieke beslissingen.
- 9 De kandidaten kunnen Mills opvatting uitleggen en evalueren dat de democratie een meer rationele staatsvorm is dan een regering van politieke experts. Daarbij kunnen zij betrekken:
 - Mills kritiek op een regering van politieke experts;
 - Mills opvatting dat de kwaliteit van beslissingen groter is wanneer daar meer burgers bij betrokken zijn;
 - Mills opvatting dat de rationaliteit van beslissingen toeneemt door vrijheid van meningsuiting;
 - Mills opvatting over ongelijk stemrecht (gebruik hierbij ook Mills opvatting over stemrecht in kwestie 2/5.3.5).
- 10 De kandidaten kunnen Schumpeters opvatting uitleggen en evalueren dat de politieke elite ongestoord haar werk moet kunnen doen, tenzij zij slecht functioneert. Daarbij kunnen zij Schumpeters opvatting betrekken dat democratische participatie van gewone burgers niet veel oplevert doordat de rationaliteit van mensen in hun rol als burger afneemt ten opzichte van hun alledaagse rationaliteit, en wel door groepsdruk, invloed van het onderbewuste, afstand tot politieke besluiten en een tekort aan persoonlijke invloed daarop.

Primaire tekst 2: Mill

- 11 De kandidaten kunnen Mills argumentatie weergeven en evalueren dat representatieve democratie de beste vorm van bestuur is. Daarbij kunnen zij betrekken:
 - Mills kritiek op de opvatting dat een goede despoot alles zou kunnen overzien, beheersen en besturen;
 - Mills opvatting dat betrokken burgerschap goed is zowel voor het individu als voor de samenleving als geheel.

(Gebruik bij deze eindterm ook de uitwerking van kwestie 2/5.3.5)

5.2.2 Plato: pleidooi voor een regering van koning-filosofen

Plato pleit tegen democratie omdat hij denkt dat slechts enkele mensen voldoende intellectuele en morele kwaliteiten hebben om te kunnen regeren.

De wetenschap van het regeren en het vak van staatsman

Plato's mensbeeld is dualistisch. Plato denkt dat de menselijke ziel onveranderlijk en onsterfelijk is. De ziel bestaat uit drie delen: de rede, het gemoed en de begeerte. Deze delen noemt hij het gouden, het zilveren en het bronzen deel.

In *Het Bestel*⁴ trekt Plato een parallel tussen de drie delen van de ziel en de functie van mensen in de maatschappij. Redelijke mensen moeten leidinggeven, moedige mensen moeten de staat bewaken en mensen met voornamelijk lagere behoeften moeten werken. Hoe denkt Plato voor elkaar te krijgen dat leiders en bewakers zich niet mengen met het gepeupel? Hij denkt dat mensen zich schikken in hun positie in de maatschappij door het vertellen van een 'nobe leugen'. Die leugen gaat als volgt: Mensen

⁴ In deze syllabus wordt gebruikt gemaakt van *Het Bestel* (2009). Eerdere vertalingen schreven *De Staat*, *De Republiek* of *Politeia*.

die geschikt zijn om leiding te geven zijn door God bij geboorte met goud vermengd. Beschermers zijn door God met zilver vermengd. Boeren en andere handwerkslieden met ijzer en brons.

In de ideale samenleving van Plato specialiseren mensen zich. Iedereen doet datgene waar hij van nature geschikt voor is. Als iedereen het zijne doet, is de samenleving een harmonieus en rechtvaardig geheel. Zoals de schoenmaker niet tegelijkertijd moet proberen boer, wever en timmerman te zijn, zo is politiek ook een vak dat niet voor iedereen is weggelegd. In *Het Bestel* noemt Plato de ideale heersers 'koning-filosofen.' De politieke macht moet samenvallen met filosofie. Tot die tijd zal er geen eind komen aan de kwalen die staten, ja, zelfs de gehele mensheid kwelen. Koning-filosofen hebben een geschikt karakter om te leiden: ze zijn verstandig, leergierig, niet bang of beïnvloedbaar, maar bovenal meent Plato dat deze koning-filosofen inzicht hebben verworven in de Idee van het Goede en Rechtvaardige. Plato beschouwt het regeren als een wetenschap; koning-filosofen beheersen die zoals andere mensen andere wetenschappen beheersen.. Koning-filosofen hebben immers inzicht in de Idee van het Goede en Rechtvaardige dat andere mensen ontberen.

De garantie van onpartijdigheid van de koning-filosofen

Plato meent dat een aristocratisch bestuur van koning-filosofen theoretisch de beste staatsvorm is. De andere leden van de gemeenschap behoren volgens Plato geen politieke macht te hebben. Een bekend probleem van vormen van aristocratie is het gevaar van corruptie van de machthebbers. '*Macht corrumpeert, en absolute macht corrumpeert absoluut*' luidt een bekend gezegde. Om te voorkomen dat koning-filosofen hun onpartijdigheid verliezen en door macht gecorrumpeerd raken, mogen zij volgens Plato geen eigendom te bezitten; zij mogen geen liefdesrelaties onderhouden en weten niet wie hun kinderen zijn. Van jongs af aan worden zij getraind tot deugdzaamheid, onpartijdigheid en onderwezen in de wetenschap van het regeren. De nobele leugen moet ervoor zorgen dat koning-filosofen zich schikken in dit lot en de onderdanen hun leiderschap accepteren.

5.2.3 Dahl⁵: er bestaat geen politieke expertise

Dahl keert zich tegen het idee van een regering door politieke specialisten. Dahl denkt ten eerste dat er niet zoiets bestaat als een wetenschap van het regeren en ten tweede dat politiek nooit alleen afhankelijk kan zijn van technologische expertise.

Er bestaat geen wetenschap van het regeren

In de analyse van Dahl stoelt Plato's verdediging van een regering door koning-filosofen op het idee dat het gewone mensen ontbreekt aan drie deugden. Ten eerste ontbreekt het mensen aan het intellectuele vermogen om hun eigen belang te scheiden van het algemene belang. Ten tweede ontbreekt het mensen aan de morele gesteldheid om werkelijk het algemene belang na te streven. Ten derde ontbreekt het de meeste mensen aan technische kennis over hoe ze dat algemene belang concreet kunnen realiseren. Dahl merkt zelf op dat iedere democraat bepaalde mensen uitsluit, juist omdat ze deze drie capaciteiten onvoldoende ontwikkeld hebben, en versterkt daarmee Plato's verdediging van een regering door koning-filosofen. Er is geen democratie waar kinderen gelijke democratische rechten hebben. Dat is vreemd omdat veel kinderen die drie capaciteiten wel kunnen ontwikkelen. Op basis waarvan geven we alle volwassenen wel het recht op democratische participatie?

Plato's koning-filosofen zouden kennis bezitten van de Idee van het Goede en Rechtvaardige. Dahl meent dat dit een fundamentele zwakte is van de analyse van Plato. Plato veronderstelt ten onrechte dat morele kennis van dezelfde aard is als bijvoorbeeld natuurkundige of wiskundige kennis. Terwijl we bepaalde wiskundige of natuurkundige uitspraken kunnen bewijzen of hierover in ieder geval tot grote overeenstemming zijn geraakt, ontbreekt dit bij morele kennis. Dahl meent zeker niet dat morele kennis volledig subjectief is, maar Plato's claim dat er zoiets bestaat als een Idee van het Goede en Rechtvaardige verwacht morele wetenschap met natuurwetenschap. Er bestaat geen wetenschap van het regeren.

Technologische expertise volstaat niet

Sommige mensen menen dat het bestuur overgelaten moet worden aan mensen met technische expertise, bijvoorbeeld op het gebied van economie, sociologie, psychologie of rechten. Volgens Dahl is het gegeven dat sommige mensen expert zijn op politiek belangrijke kennisgebieden nog geen reden

⁵ Robert A. Dahl (1989), *Democracy and its critics*, New Haven: Yale University Press.

voor een ondemocratische regering door experts. Simpelweg omdat technologische expertise nooit voldoende is voor politieke beslissingen. Technische economische beslissingen hebben uiteindelijk morele overwegingen nodig. Economen hebben kennis over hoe een economie werkt. De vraag of een economie eerlijk is, grijpt terug op morele kennis. Bovendien, zo stelt Dahl, gaat het verwerven van expertkennis ook ten koste van andere kennis. De expert op het gebied van de psychologie, kan een leek zijn op het gebied van economie. Een regering door een groep van experts zal dan ook zeker veel expertise missen.

5.2.4 Mill⁶: de rationaliteit van stemrecht voor allen

De utilistische filosoof John Stuart Mill staat bekend als een pleitbezorger van een representatieve democratie. Mill erkent dat er een verschil is in de kwaliteit van de bijdrage van mensen aan het politieke proces. Toch is hij van mening dat het overlaten van politieke besluitvorming aan een elite de rationaliteit van het politieke proces verlaagt. Democratie is in die zin dan ook een meer rationele staatsvorm dan een regering van politieke experts. Mill heeft daarvoor twee argumenten.

Meer informatie, betere beslissingen

Ten eerste meent Mill dat de kwaliteit van de beslissingen in een democratie groter zal zijn dan in een staatsvorm waarin minder mensen betrokken zijn. Aangezien in een situatie van algemeen stemrecht en participatierecht meer mensen betrokken zijn bij het tot stand komen van beslissingen, is er ook meer informatie beschikbaar om een beslissing te nemen. Zonder democratische inspraak kunnen expertleiders eenvoudigweg niet voldoende op de hoogte zijn van de omstandigheden van de bevolking. Een beslissing die tot stand is gekomen zonder volledige informatie zal vaak een verkeerde beslissing zijn. Zonder inspraak moeten we een alwetende en alziende leider of groep van leiders veronderstellen. Plato's koning-filosofen of andere politieke experts kunnen, zeker in een complexe maatschappij, onmogelijk alle informatie hebben. Democratische participatie garandeert dat die informatie wel aanwezig is: mensen van alle rangen en standen kunnen deelnemen aan het politieke proces en zo informatie leveren over hun situatie.

Discussie leidt tot betere beslissingen

Een tweede argument van Mill voor het idee dat democratie tot rationele beslissingen leidt, volgt uit zijn argumentatie voor vrijheid van meningsuiting. Het bespreken van opvattingen wat te doen, zal ertoe leiden dat de regering haar beslissingen neemt na rijper beraad. Het feit dat mensen zich in een democratie moeten verantwoorden voor tegenstanders en tegenover hun kiezers scherpt visies aan en ontmaskert visies die te slecht onderbouwd of onvoldoende gefundeerd zijn.

Mill ontkent dus zeker niet dat sommige mensen intelligenter of verstandiger zijn dan anderen. Hij is zelfs niet tegen ongelijk stemrecht tussen mensen met weinig en veel scholing. Maar een democratisch systeem is wel beter geïnformeerd en doordachter, dan een regering door politieke experts. Juist omdat alle mensen hun stem kunnen laten horen, zijn democratische beslissingen rationeler dan de besluiten van een groep politieke experts.

5.2.5 Schumpeter⁷: verminderde rationaliteit in de politiek

Schumpeter denkt dat gewone mensen geen verstandige keuzes maken op het moment dat zij zich met politiek bezighouden. De rol van burgers moet dan ook beperkt worden tot het kiezen van mensen die hen regeren.

De gebrekkige rationaliteit van burgers

Volgens Schumpeter wordt de rationaliteit van de mens overschat. Menselijk gedrag kent vele irrationele elementen. Ten eerste vallen mensen snel ten prooi aan groepsdruk waardoor zij zich minder verantwoordelijk en intelligent gedragen. Ten tweede weten we uit de reclame dat het onderbewuste een rol speelt in het nemen van beslissingen. Dit gebrek aan rationaliteit wordt sterker wanneer mensen politieke beslissingen moeten nemen. De rationaliteit van mensen is in hun dagelijks leven soms al beperkt; de afstand die zij tot politieke besluiten hebben maakt hun rationaliteit nog minder. De burger neemt weinig tijd om zich in politiek te verdiepen, simpelweg omdat dat niet loont. Door de aanwezigheid van alle andere burgers heeft hij of namelijk weinig invloed en voelt dus ook geen verantwoordelijkheid. *Als burger* functioneert de burger onder zijn of haar normale niveau. "Zodra de typische burger de politieke arena betreedt, vervalt hij tot een lager niveau van mentaal functioneren. Hij zou zijn

⁶ John Stuart Mill (1972), *Utilitarianism, On Liberty, and Considerations on Representative Government*, London, Melbourne and Toronto/New York: Dent & Sons/Dutton & Co.

⁷ Joseph Schumpeter (1943), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Unwin University Books.

argumenten en analyses onmiddellijk als kinderlijk herkennen, als hij ze zou bezien vanuit zijn werkelijke belangen. Hij wordt weer een primitieveling.”⁸ In de politiek is de burger aldus veel minder rationeel dan anders; het resultaat van een proces van stemmen is daarom niet het algemeen belang of wil, maar een door politici gemanipuleerde wil.

Burgers kiezen de elite die hen regeert

Hoewel Schumpeter de burger dus niet principieel onverstandig acht, denkt hij wel dat de burger, wanneer deze om een politieke mening gevraagd wordt, minder verstandig reageert. Schumpeter wil zeker niet het algemeen stemrecht afschaffen, maar hij waarschuwt voor te hoge verwachtingen van democratische participatie. Het is beter wanneer de burger zich niet teveel bemoeit met de politiek. Burgers kiezen een elite die voor hen regeert. Die elite moet vervolgens relatief ongestoord haar werk kunnen doen en zeker niet teveel naar de burgers luisteren. Enkel wanneer die elite haar werk slecht doet, stuurt de bevolking deze elite weg en kiest zij een nieuwe.

5.2.6 Primaire tekst John Stuart Mill

John Stuart Mill (1861), *Utilitarianism, On Liberty, and Considerations on Representative Government*, London, Melbourne and Toronto/New York: Dent & Sons/Dutton & Co, hoofdstuk 3.

Een lange tijd (misschien wel gedurende de hele periode van Britse vrijheid) werd vaak gezegd dat als je maar verzekerd zou zijn van een *goede* despoot, een despotische monarchie de beste vorm van staatsbestuur zou zijn. Ik vind dit een radicale en bijzonder kwalijke misvatting van wat goed staatsbestuur is en zolang we niet van deze misvatting verlost zijn, zal ze de kwaliteit van al onze beschouwingen over het staatsbestuur volkomen bederven.

De veronderstelling is dat absolute macht in handen van een vooraanstaand individu ons ervan zou verzekeren dat alle regeringsopdrachten deugdzaam en intelligent zouden worden uitgevoerd. Er zouden goede wetten worden uitgevaardigd en gehandhaafd, slechte wetten zouden herzien worden en de beste mensen zouden op belangrijke posities terechtkomen. Er zou rechtspraak georganiseerd zijn en publieke lasten zouden licht en onpartijdig opgelegd worden. Elke bestuurlijke taak zou zo puur en intelligent als mogelijk uitgevoerd worden - binnen de omstandigheden van het land en de mate van zijn intellectuele en morele ontwikkeling.

Omwille van het betoog ben ik bereid om dit allemaal toe te geven. Maar dan zijn we er nog lang niet. Er is veel meer nodig om deze resultaten zelfs maar te benaderen dan wat de ogenschijnlijk eenvoudige uitdrukking: “een goede despoot” suggereert. Want om zulke resultaten te realiseren hebben we niet alleen een goede monarch nodig, maar een alwetende.

Hij moet altijd correct en in behoorlijk gedetailleerde mate geïnformeerd zijn over het gedrag en de werking van elke tak van het bestuur, in elk district van het land en hij moet in staat zijn om in de vierentwintig uur per dag die een koning net zo goed als een bescheiden arbeider gegeven is, aan alle delen van dit uitgestrekte speelveld effectief aandacht en leiding te geven. Of hij moet op zijn minst in staat zijn om uit al zijn onderdanen de juiste mensen te herkennen en selecteren: niet alleen een grote hoeveelheid eerlijke en bekwame mannen, geschikt om onder toezicht en controle elke tak van publiek bestuur uit te voeren. Maar ook een kleine groep mannen van eminente deugdzaamheid en vooraanstaand talent die dit kunnen zonder toezicht en bovendien leiding kunnen geven aan anderen. De vermogens en energie die nodig zijn om deze taak op een verdedigbare manier uit te voeren, zijn zo uitzonderlijk dat het nauwelijks voor te stellen is dat deze veronderstelde goede despoot dit zou willen doen. Tenzij als toevlucht weg van een onverdraaglijk kwaad of als tijdelijke overgang naar een andere situatie.

Maar er valt nog meer af te dingen op dit verhaal behalve dit bijzonder problematische onderdeel ervan. Veronderstel dat deze moeilijkheid verdween. Wat zou dan het resultaat zijn? Een man met supermenselijke mentale activiteit die alle zaken van een mentaal passief volk regelt. De passiviteit van het volk volgt uit het idee van absolute macht. Het land als geheel, en alle individuen die daar deel van uitmaken, hebben geen enkele stem om hun eigen lot te bepalen. Ze oefenen geen wil uit met betrekking tot hun gemeenschappelijke belangen. Alles wordt voor hen bepaald, door een wil die niet de hunne is - en het is een misdaad om ongehoorzaam te zijn.

⁸ Joseph Schumpeter (1943), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Unwin University Books, p 262.

Wat voor een soort mensen kunnen gevormd worden onder zo'n regime? Hoe kunnen ze hun denken en actieve competenties onder zo'n regime ontwikkelen? Misschien zouden ze over puur theoretische kwesties mogen nadenken, zolang hun beschouwingen niet te dichtbij de politiek zouden komen en de politieke praktijk op geen enkele manier zouden raken. Over praktische zaken zouden ze op zijn hoogst suggesties mogen doen. En zelfs onder de meest gematigde despoot zouden hooguit personen met een erkende reputatie van superioriteit kunnen hopen dat hun suggesties gekend zouden worden, laat staan beschouwd, door degenen die leiding hebben over de zaken.

Een persoon moet wel een heel ongebruikelijke smaak voor intellectuele oefening op en voor zichzelf hebben als de moeite die hij neemt om te denken geen enkel effect op de buitenwereld mag hebben, of als dit hem kwalificeert voor functies die hij zeker niet zal mogen uitoefenen. Voor vrijwel alle geesten in een generatie is de enige voldoende aansporing om zich mentaal in te spannen het vooruitzicht dat er enige praktisch nut uit kan komen.

Hieruit volgt niet dat de natie volledig verstoken hoeft te zijn van intellectuele macht. De normale gang van zaken in het leven, waar elk individu en elke familie noodzakelijkerwijs voor zichzelf mee te maken heeft, zal altijd een beroep doen op enige mate van intelligentie en praktisch vermogen, binnen een beperkt aantal ideeën. Er zou een klasse van 'wijzen' kunnen zijn die de wetenschap ontwikkelt voor fysieke toepassingen of voor het intrinsieke plezier ervan. Er zullen bureaucraten zijn en personen in opleiding voor de bureaucratie die onderwezen zullen worden in ten minste enkele empirische maxims van regeren en publiek bestuur. Mogelijk (vaak gebeurt dat ook) wordt de beste mentale kracht van het land systematisch georganiseerd in een speciale richting – gewoonlijk militair – om de grootsheid van de despoot te promoten. Maar het algemeen publiek blijft verstoken van informatie en van belangstelling voor alle grotere zaken van de praktijk. Of, als het publiek hier wel kennis van heeft, dan slechts oppervlakkige kennis, zoals de kennis die mensen die nog nooit een gereedschap in handen hebben gehad, hebben van de mechanische kunsten.

En niet alleen hun intelligentie heeft eronder te lijden, ook hun morele capaciteiten zijn beperkt. Als de handelingssfeer van mensen op kunstmatige manier begrensd wordt, vernauwen en krimpen hun emoties in dezelfde mate. Het voedsel van het gevoel is het handelen; zelfs huiselijke liefde leeft op vrijwillig gegeven hulp aan elkaar. Als een persoon niets hoeft te doen voor zijn land, zal hij er ook niet om geven. Vaak is gezegd dat er in despotisme hoogstens één patriot is: de despoot zelf. Dit gezegde berust op een juiste waardering van de effecten van absolute onderwerping, zelfs aan een goede en wijze meester.

5.3 KWESTIE 2: KOMEN MENSEN TOT BLOEI IN EEN DEMOCRATIE?

Komen mensen tot bloei in een democratie? Worden mensen socialer en raken ze meer betrokken bij de maatschappij, of worden ze juist te vrij en te losbandig als ze te veel inspraak krijgen? De antwoorden van filosofen op deze vragen worden bepaald door hun mensbeelden; hoe zij denken over de menselijke aard. Als een filosoof bijvoorbeeld denkt dat mensen redelijke wezens zijn en als hij of zij dus denkt dat mensen verstandig kunnen stemmen, is er een grote kans dat hij ook positief is over de groei van mensen door participatie in de democratie.

De vraag of mensen tot bloei komen in een democratie is in de kern een empirische vraag. We zouden kunnen testen welk politiek systeem tot welk type mensen leidt. Dit is een bijzonder lastige opgave: vele factoren spelen een rol. Verder stuiten mogelijke experimenten al snel op ethische bezwaren. Maar zelfs als we die problemen negeren, dan zal het antwoord afhankelijk zijn van wat we eigenlijk onder menselijke bloei verstaan.

Veel filosofen denken dat mensen tot bloei komen door een staat democratisch te organiseren. De kenmerkende democratische waarden vrijheid en gelijkheid zorgen volgens deze filosofen voor socialere mensen die zich ook individueel beter kunnen ontplooiën. Zo schrijft Dahl: "Alleen democratische systemen bieden de voorwaarden waaronder de kwaliteiten die ik genoemd heb zich waarschijnlijk volledig ontwikkelen. Alle andere regimes beperken – vaak drastisch – de ruimte voor volwassenen om te kunnen handelen in hun eigen belang, om belangen van anderen in acht te nemen, om verantwoordelijkheid te nemen voor belangrijke beslissingen en om vrij om te gaan met anderen op zoek naar de beste beslissing. Een democratische regering is geen verzekering dat mensen deze kwaliteiten ontwikkelen – maar ze is wel essentieel daarvoor."⁹ Heeft Dahl gelijk met zijn bewering? Leidt democratie tot mensen die zelfstandiger, verantwoordelijker, meer betrokken en meer intellectueel zijn?

⁹ Robert A. Dahl (1998), *On Democracy*, New Haven/London: Yale University Press, p 56.

In deze kwestie staan de mensbeelden van vijf filosofen centraal die hun licht laten schijnen over de vraag: 'Komen mensen tot bloei in een democratie?' Plato (427-347 v. Chr) en Friedrich Nietzsche (1844-1900) menen dat democratie leidt tot een verwerpelijk type mens. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) en John Stuart Mill (1806-1873) vinden democratie juist goed voor de ontwikkeling van het karakter van mensen. Alexis de Tocqueville (1805-1859) is sceptischer over de democratische mens, maar ziet ook oplossingen voor de problemen die Plato en Nietzsche opwerpen.

5.3.1 Eindtermen kwestie 2

- 12 De kandidaten kunnen de opvattingen van Dahl, Plato, Nietzsche, Rousseau, Mill en De Tocqueville over de vraag of mensen tot bloei komen in een democratie uitleggen, vergelijken, toepassen en evalueren. Daarbij kunnen zij betrekken:
- een begripsanalyse van het begrip 'menselijke bloei': verschillende definities, vooronderstellingen bij deze definities en implicaties van deze definities;
 - de verbanden tussen gehanteerde mensbeelden en opvattingen over tot bloei komen in een democratie.
- 13 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat democratie volgens Plato een negatief effect heeft op de samenleving en op het karakter van mensen. Daarbij kunnen zij betrekken:
- Plato's mensbeeld in relatie tot zijn kritiek op de democratie;
 - de vijf staatsvormen die Plato beschrijft (aristocratie, timocratie, oligarchie, democratie, tirannie) ;
 - Plato's opvatting dat in elke staatsvorm een ander type mens machthebber is;
 - Plato's opvatting dat staatsvormen uit elkaar voortkomen.
- 14 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat Nietzsche de democratie opvat als politieke vertaling van de slavenmoraal. Daarbij kunnen zij betrekken:
- Nietzsches beeld van de mens als niet vastgesteld dier en het begrip Übermensch;
 - Nietzsches opvatting dat de huidige mens een ziek dier en een kuddedier is en het begrip slavenmoraal;
 - Nietzsches opvatting dat democratie mensen verlaagt tot kuddedier.
- 15 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat de moderne mens volgens Rousseau tot bloei komt door directe of participatieve democratie en niet door representatieve democratie. Daarbij kunnen zij betrekken:
- Rousseaus mensbeeld met het onderscheid tussen zelfliefde en eigenliefde;
 - Rousseaus opvatting dat de mens zijn natuurlijke vrijheid is verloren, maar deze kan herwinnen als citizen die zichzelf de wet stelt en de algemene wil volgt.
- 16 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat betrokkenheid bij het politieke proces volgens Mill creativiteit, betrokkenheid bij de samenleving en algemeen welzijn bevordert. Daarbij kunnen zij betrekken:
- het verband tussen Mills mensbeeld en het ontplooiingsliberalisme;
 - het verband tussen Mills opvatting over representatieve democratie en het utilisme;
 - Mills pleidooi voor stemrecht voor eenieder – onder voorwaarden – maar tegen gelijk stemrecht;
 - Mills pleidooi voor een systeem van evenredige vertegenwoordiging en tegen het systeem van het districtenstelsel.
- 17 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren welke gevaren democratie volgens De Tocqueville kent. Daarbij kunnen zij betrekken:
- de vijf gevaren van een democratie volgens De Tocqueville: wetgevende en uitvoerende instabiliteit, tirannie van de meerderheid, onvrijheid van denken, individualisme en mild of zachtmoedig despotisme;
 - het verband tussen deze vijf gevaren en De Tocquevilles mensbeeld;
 - de democratische methoden die volgens De Tocqueville de gevaren van het gelijkheidsideaal kunnen temperen;
 - het belang dat De Tocqueville er aan hecht dat burgers de vaardigheid tot zelfbestuur blijven ontwikkelen, billijk zijn en voelen dat ze van elkaar afhankelijk en voor de samenleving verantwoordelijk zijn.

Primaire tekst 3: Plato

18 De kandidaten kunnen Plato's argumentatie weergeven en evalueren dat een democratie ten onder zal gaan en zich tot een dictatuur zal ontwikkelen. Daarbij kunnen zij voorbeelden geven van waar dit volgens Plato toe zal leiden.

Primaire tekst 4: Nietzsche

19 De kandidaten kunnen Nietzsches argumentatie weergeven en evalueren dat democratie een uitdrukking van kuddediermoraal is. Daarbij kunnen zij betrekken:

- Nietzsche's opvatting dat democratische en revolutionaire bewegingen elkaar vinden in hun verzet tegen voorrecht, hun wantrouwen tegenover straffende gerechtigheid en in de godsdienst van het medelijden;
- Nietzsches remedie voor de mens als dwergdier van gelijke rechten.

5.3.2 Plato: democratie maakt de mens losbandig en rijp voor de tirannie¹⁰

Het mensbeeld van Plato

Plato denkt dat een democratie niet tot menselijk floreren leidt. Zoals eerder beschreven denkt Plato dat alleen redelijke mensen geschikt zijn om te regeren. Wachters, landarbeiders en handwerkslieden kunnen zich beter richten op hun eigen vak. Als ieder mens de rol vervult waar hij of zij van nature geschikt voor is, ontstaat een harmonieuze, rechtvaardige samenleving. Democratie zou een negatief effect hebben op het karakter van mensen. Een democratie levert een type mens op dat alleen nog maar naar meer vrijheid streeft en die onderbuikgevoelens laat overheersen. De democratische mens zou te losbandig zijn. De losbandige democratie zal snel worden bedreigd en door een tiran worden overgenomen.

Vijf verschillende staatsvormen

In *Het Bestel* eindigt Plato met een beschrijving van vijf staatsvormen. Deze staatsvormen komen volgens Plato overeen met delen van de menselijke psyche. Plato denkt dat de ene regeringsvorm uit de andere ontstaat zoals 'een zoon voortkomt uit een vader', en wel in onderstaande volgorde.

- 1 Een aristocratie: mensen met filosofische en militaire kennis en vaardigheden hebben de macht. Daardoor kunnen zij de maatschappij beschermen. Aristocraten zijn goed en rechtvaardig.
- 2 Een timocratie lijkt op de aristocratie, maar de machthebbers hebben geen filosofisch inzicht. Deze machthebbers hebben slechts een hoge sociale status en zijn eerzuchtig. De karaktertrekken die hier bij passen zijn ambitie en materialisme.
- 3 Een oligarchie: de macht is in handen van een klein groepje rijken. Het type mens dat daarmee overeenkomt is het type zuinige zakenman.
- 4 Een democratie: de regering bestaat uit gekozen mensen uit het volk. Dit kunnen ook onverstandige mensen zijn. Dit type mens is gericht op eindeloos vergroten van vrijheid.
- 5 Een tirannie wordt bestuurd door een tiran. Die zorgt voor uitbuiting en slavernij. In een tirannie worden mensen slaven.

De ontwikkeling van staten: de democratische mens is te zwak om weerstand te bieden aan tirannie

Plato denkt dat uit een aristocratie een timocratie ontstaat. De staat wordt steeds meer gedreven door zucht naar gewin en durft de wijzen niet meer te laten regeren. Deze timocratische toestand mondt uit in een oligarchie. Uit de oligarchie ontstaat democratie. Omdat hun belangen worden genegeerd verlangen de armen in een oligarchie naar een revolutie. Overwinnen zij, dan is de democratie een feit.

Vrijheidsstreven is het kenmerk van de democratische mens. Helaas zal deze democratische mens zal ook weer ten onder gaan aan zijn verlangen naar vrijheid. Onderbuikgevoelens en begeerten overwinnen rationaliteit. De zoon die geboren is uit een democratische vader wordt een 'slaaf van zijn begeerte' en zal al zijn geld snel opmaken. Als het niet lukt rijker te worden zal hij met geweld het eigendom van anderen willen pakken. Het gaat dus korte tijd wellicht best goed in een democratie, maar een generatie later zal het dictatoriale type de macht willen grijpen. Een democratie kan niet standhouden door het vrijheidsstreven van de democratische mens. Uit democratie ontstaat daardoor tirannie.

5.3.3 Nietzsche: democratie verlaagt de mens tot een kuddedier

Het mensbeeld van Nietzsche

De mens die Nietzsche om zich heen ziet is ziek. De oorzaak van deze ziekte ligt in de waarden van het Christendom. Het Christendom biedt troost aan hen die lijden omdat het hen een beter leven belooft na

¹⁰ Plato (2009), *Het bestel*, Amsterdam: Bert Bakker.

de dood. Het Christendom roept op voor elkaar te zorgen en elkaar als gelijken te beschouwen. Daarmee verzwakt het Christendom volgens Nietzsche juist de mensheid. Het Christendom zegt 'nee' tegen het leven omdat de belofte doet van een beter leven na de dood, de zwakken troost en hen niet aanmoedigt van dit leven iets te maken. De zwakken en mislukten moeten juist ten onder gaan. Strijd en tegenslag moeten juist niet verminderd worden. Juist strijd en het zelfstandig overwinnen van tegenslag en lijden maakt mensen sterker en haalt het beste in hen naar boven. Het overwinnen van weerstand vergroot het gevoel van macht. Vandaar dat Nietzsche stelt: 'Wat mij niet doodt, dat maakt mij sterker'.

De moraal van het Christendom noemt Nietzsche een 'slavenmoraal'. Centrale Christelijke waarden als gelijkheid, solidariteit en medelijden zijn in het belang van de zwakke mensen, de slaven. Nietzsche wil daarmee laten zien dat het Christendom hypocriet is; enerzijds lijkt het Christendom het uitoefenen van macht af te keuren, maar in werkelijkheid is haar moraal een middel om sterke en krachtige mensen te overheersen. Achter iedere moraal schuilt een 'wil tot macht'. Het Christendom beschouwt onafhankelijkheid en kracht als bedreiging en probeert de sterken en onafhankelijken te onderdrukken.

In tegenstelling tot dieren hebben mensen geen vacht, klauwen, snelheid of kracht. De mens is 'het nog niet vastgestelde dier'. De slavenmoraal is die van het Christendom is een manier om de mens vast stellen. Zij maakt de mens tot dier, een kuddedier dat niet langer zelf bepaalt hoe te leven maar de moraal van de kudde volgt.

Nietzsche verklaart God dood. Door het Christendom te ontmaskeren als een wil tot macht, wil hij de mens genezen. De mens kan proberen boven die dieren uit te stijgen, alleen op zichzelf te vertrouwen en een '*Übermensch*' te worden. *Übermenschen* vertrouwen niet op een algemene moraal of op God, zij zijn schaamteloos 'voorbij goed en kwaad', en omarmen het leven met alle strijd en verschil. De *Übermensch* zegt Ja! tegen het leven.

Democratie als de politieke vertaling van de slavenmoraal

Volgens Nietzsche leidt democratie niet tot het ontplooiën of het floreren van burgers.¹¹ Nietzsche ziet de democratie als de politieke vertaling van de christelijke slavenmoraal. De democratische beweging vormt het erfgoed van de christelijke beweging, schrijft hij.

Met name het gelijkheidsstreven van de democratie is Nietzsche een doorn in het oog, omdat dat streven kwaliteit bedreigt. Nietzsche beschouwt de democratische beweging als decadent; als iets dat de mens middelmatig maakt en zijn waarde verlaagt. De democraat wil dat mensen gelijk zijn en verafschuwt het uitblinken. Nietzsche scheldt democraten dan ook uit voor vee en beschouwt hen als koeien. Democratie is evenals de christelijke moraal een kuddemoraal. Het streven naar gelijkheid betekent dat spanning en strijd - de motor van het leven - verdwijnen. De democratie keert zich tegen de levenskracht van de machtige en verfoeit de strijd.

In het werk van Nietzsche zien we een normatieve kritiek op de democratie. Nietzsche keurt de centrale waarde van democratie, gelijkheid, af omdat juist deze centrale waarde het floreren van mensen bedreigt en de mens verlaagt tot een kuddedier.

5.3.4 Rousseau¹²: directe democratie verheft de mens tot citoyen

Het mensbeeld van Rousseau

'*De mens wordt vrij geboren, en is alom geketend.*', luidt de openingszin van Rousseau's verhandeling over het maatschappelijk verdrag. Het democratische denken van Rousseau wordt geleid door de grondgedachte dat de mens in de moderne samenleving zijn natuurlijke vrijheid verloren is. Rousseau gelooft dat mensen van nature, in de 'natuurtoestand', gelukkig en vrij waren. De natuurmens leefde in de natuurtoestand op zichzelf in contact met zijn eigen innerlijke stem. Geleid door 'zelfliefde' en geremd door medelijden volgde de natuurmens zijn eigen wet. Die vrijheid is door het samenleven verloren gegaan. Mensen zijn vervreemd geraakt van hun eigen innerlijke stem, omdat mensen zichzelf met elkaar zijn gaan vergelijken en zich zijn gaan laten leiden door de waardering van anderen. IJdelheid overheerst daardoor de eigen, innerlijk stem. Het contact met anderen maakte dat de zelfliefde verandert in 'eigenliefde'. Het ontstaan van eigendom versterkt deze tendens. Waar de natuurmens autonoom, volgens de eigen innerlijke wet, leefde, zo leeft de zogenaamd beschaafde mens, de '*bourgeois*', vervreemd van zichzelf, naar de grillen van de ijdelheid.

¹¹ Friedrich Nietzsche (2009), *Vorbij Goed en Kwaad*, Amsterdam: De Arbeiderspers.

¹² Jean-Jacques Rousseau (2015), *Het maatschappelijk verdrag*, Amsterdam: Boom.

Directe, participatieve democratie als herstel van de vrijheid en verheffing van de mens

Hoewel Rousseau geen weg terug meer ziet naar de vrijheid en de vrede van de natuurtoestand, denkt hij dat de mens de vervreemding van de moderne samenleving ongedaan kan maken. Mensen moeten hun eigen wet weer gaan stellen en leven volgens deze eigen wet. Een antwoord op de vraag hoe de moderne mens zijn vrijheid kan herwinnen is de directe of participatieve democratie.

Door het sluiten van een sociaal contract met zijn medeburgers herwint en versterkt de burger zijn vrijheid. De overgang van de natuurtoestand naar het sociale contract maakt ook dat de natuurlijke neigingen van het individu vervangen worden door de stem van de plicht. Hierdoor ontwikkelt de burger zijn ideeën, verheft zijn gevoelens en heft zijn ziel naar een hoger niveau. De burger die zichzelf de wet stelt, de 'citoyen', is niet langer slaaf van zijn neigingen. Hij wordt niet meer geleid door eigenliefde zoals de moderne mens, de *bourgeois*, maar leeft volgens de algemene wil en is daardoor werkelijk vrij. Deze burger is niet enkel vrij in de zin dat hij het eens kan zijn met de wet, maar hij beschermt en stelt deze wet ook zelf. Als *citoyen* is de burger niet afhankelijk van anderen. Als burger die zelf, direct, deelneemt aan het wetgevende proces herwint de *citoyen* de vrijheid die hij als *bourgeois* verloren had.

5.3.5 Mill: democratie stimuleert de betrokkenheid en de creativiteit van de burgers en garandeert zo het grootste geluk¹³

Het mensbeeld van Mill

Van iemand wiens verlangens en hartstochten uit hemzelf komen – uitdrukking zijn van zijn eigen natuur, ontwikkeld en gevormd door zijn eigen beschaving, zegt men dat hij karakter heeft. Iemand wiens begeerten en verlangens niet uit hemzelf komen heeft even weinig karakter als een stoommachine.¹⁴

Mensen worden volgens Mill geregeerd door het streven naar genot en het vermijden van pijn. Het bovenstaande citaat uit *On Liberty* laat zien dat Mill wenst dat mensen zichzelf ontwikkelen tot autonome mensen. Het liberalisme van Mill wordt dan ook aangeduid als 'ontplooiingsliberalisme' of 'ethisch liberalisme'. Mensen moeten zichzelf vormen tot vrije, creatieve, zelfstandig denkende en levende mensen. Hierdoor stijgt het geluk van een samenleving. Mensen die hun leven uit zichzelf leven, vinden meer geluk in dat leven. Bovendien leidt creativiteit tot nieuwe vondsten en oplossingen van problemen.

Betrokkenheid bij politieke proces bevordert creativiteit, betrokkenheid bij en identificatie met de samenleving en zo het algemeen welzijn

Als Mill hoofdstuk 3 van het boek *Considerations on Representative Government* de titel geeft "That the ideally best form of government is representative government" dan valt te verwachten dat Mill zich afkeert van de participatieve democratie van Rousseau. Die verwachting komt niet geheel uit. Mill verdedigt democratie juist vanwege de betekenis van participatie voor de ontwikkeling van individualiteit, sociaal gevoel en daarmee het algemeen nut.

Mill onderzoekt mogelijke staatsvormen vanuit het 'principe van het grootste geluk'.. Participatie van zoveel mogelijk mensen aan de regering leidt tot een groter algemeen welzijn. Ook als de alleenheerser deugzaam en alwetend zou zijn is er sprake van "Een man met supermenselijke mentale activiteit die alle zaken van een mentaal passief volk regelt."¹⁵ Wanneer een mens niet betrokken is bij het regeren van zijn land, zal hij of zij daar weinig om geven. Maar bovenal geldt dat de burger die zelf of samen moeten handelen zichzelf kan beschermen en kan bekwamen. Participeren aan bestuur voedt dus liefde voor dat bestuur en verbetert de kwaliteiten van de burgers. Het niet ontwikkelen van de actieve capaciteiten en het sociale gevoel van de individuele burger is zondermeer een tekort. Mill stelt dan ook een zo hoog mogelijke mate van participatie voor: in juryrechtspraak, in lokaal bestuur en door grote openheid en discussie over het landsbestuur. Zijn pleidooi voor representatieve democratie is daarbij geen principiële stellingname maar een praktische. In samenlevingen die groter zijn dan een dorp kan niet iedereen direct deelnemen aan besluitvorming, en is het kiezen van vertegenwoordigers noodzakelijk.

¹³ John Stuart Mill (1972), *Utilitarianism, On Liberty, and Considerations on Representative Government*, London, Melbourne and Toronto/New York: Dent & Sons/Dutton & Co.

¹⁴ John Stuart Mill (2008), *Over Vrijheid*, Amsterdam: Boom, p 107

¹⁵ John Stuart Mill (1972), *Utilitarianism, On Liberty, and Considerations on Representative Government*, London, Melbourne and Toronto/New York: Dent & Sons/Dutton & Co, p 205

Tegen gelijk stemrecht

Mill pleit principieel voor stemrecht voor iedereen, los van sekse of huidskleur, omdat hij het uit kunnen oefenen van het stemrecht als een machtig instrument beschouwt voor de verheffing van de arbeiders. Bovendien stelt Mill dat het onrechtvaardig is om iemands stem niet mee te tellen in zaken waar hij wel belang bij heeft: "Als hij gedwongen is te betalen, als hij gedwongen mag worden om te vechten ... zul je zijn instemming moeten vragen en zijn mening meetellen voor wat hij waard is - maar niet voor meer dan wat hij waard is"¹⁶ Mensen die niet kunnen lezen of schrijven, geen belasting betalen of afhankelijk zijn van bijstand, horen volgens Mill echter geen stemrecht te hebben. Als je geen belasting betaalt, denkt Mill dat de verleiding te groot is de belastingen te verhogen en geef je eigenlijk toestemming met je handen in de zaken van anderen te grijpen. Mill ziet geen daarentegen geen bezwaar in het geven van meerdere stemmen aan sommige mensen, zoals afgestudeerden van universiteiten. Sterker nog, Mill beschouwt gelijk stemrecht als in principe fout. Iedereen heeft het recht om voor iemand aangezien te worden. Universeel stemrecht motiveert. Maar het idee van gelijk stemrecht heeft een slechte invloed op de mentale ontwikkeling van burgers, omdat gelijk stemrecht onwetendheid een gelijk recht geeft aan kennis. Bovendien kan een zwaarder stemgewicht van afgestudeerden tegenwicht bieden aan de macht van de talrijkere groep slecht opgeleiden.

Mill pleit tenslotte voor een systeem van evenredige vertegenwoordiging en is gekant tegen het gangbare systeem in het Verenigd Koninkrijk, het districtenstelsel. Reden daarvoor is dat Mill er met name aan hecht dat iedere stem gehoord kan worden. In een districtenstelsel slagen kleine groepen er nooit in een vertegenwoordiger gekozen te krijgen.

5.3.6 De Tocqueville¹⁷: in een democratie dreigt tirannie, conformisme, individualisme en despotisme

Het mensbeeld van Alexis de Tocqueville

Alexis de Tocqueville reisde in 1831 en 1832 door de Verenigde Staten van Amerika en observeerde daar wat democratie bracht en hoe de democratie in Amerika ondanks haar vele gevaren toch kon blijven bestaan. Gelijkheid is volgens De Tocqueville de kernwaarde van democratie. Een samenleving zoals de Amerikaanse, die doordrongen is van deze waarde, verandert de aard van de mens heel fundamenteel. Gelijkwaardigheid maakt de democratische mens volgens De Tocqueville bijvoorbeeld zachtaardiger. De vraag die De Tocqueville met name bezighoudt, is of de gelijkheid van de democratie niet leidt tot een samenleving van onvrije mensen. De Tocqueville beschouwt de opkomst van democratie als een onvermijdelijk gevolg van een ontwikkeling naar steeds meer gelijkwaardige betrekkingen tussen mensen. Hoewel De Tocqueville zeker geen vijand van de democratie is, ziet hij wel gevaren. De Amerikaanse democratie van rond 1830 laat echter ook manieren zien hoe deze gevaren bedwongen of verkleind kunnen worden.

De gevaren van een democratie. Het verlies van vrijheid en burgerzin

Hoewel democratie volgens De Tocqueville onvermijdelijk is, is hij niet alleen maar enthousiast. De zorgen die hij heeft houden verband met elkaar:

- 1 De Tocqueville wijst op het gevaar van wetgevende instabiliteit in een democratie, alsook instabiliteit bij de uitvoering van de wet. Op het moment dat een meerderheid iets wenst, zal dit wet worden. Maar als de aandacht van de meerderheid naar een ander onderwerp verschuift, is het onzeker of de wet ook in gang gezet zal worden. De erkenning van de macht van de meerderheid maakt de wetten dus instabiel en de uitvoering van de wetten onzeker.
- 2 De Tocqueville vreest 'de tirannie van de meerderheid'. Als een individu binnen een democratische staat het oneens is met de wil van de meerderheid, heeft deze persoon niemand meer tot wie zij of hij zich kan wenden. Immers: de wetgevende macht is de meerderheid, de publieke opinie is de meerderheid en in Amerika zijn ook rechters gekozen door de meerderheid.
- 3 Verder vreest De Tocqueville voor de vrijheid van denken. Aangezien de meerderheid de macht heeft, is het verleidelijk om je te richten op wat de meerderheid denkt in plaats van kritisch te zijn. De macht over het denken is sterk en De Tocqueville meent dat ook in de democratie de hofgeest welig tiert: denkers laten zich ertoe verleiden zich te richten naar wat de meerderheid wenst te horen, zoals mensen vroeger probeerden de koning te vleien. Het probleem is dat de meerderheid overal is en dus voortdurend gevleid moet worden.

¹⁶ John Stuart Mill (1972), *Utilitarianism, On Liberty, and Considerations on Representative Government*, London, Melbourne and Toronto/New York: Dent & Sons/Dutton & Co, p 279

¹⁷ Alexis de Tocqueville (2012), *Over de Democratie in Amerika*, Rotterdam: Lemniscaat.

- 4 Het idee van gelijkheid verandert egoïsme in individualisme. De ongelijkheid die aristocratische samenlevingen kenmerkte, maakte dat de mensen als in een ketting met elkaar verbonden waren. De heer voelde zich, bijvoorbeeld, verantwoordelijk voor zijn onderdanen en de onderdaan was trouw aan de heer. In een democratie voelen mensen geen speciale verantwoordelijkheid meer voor een ander mens. Het individualisme dat het gevolg is van het gelijkheidsstreven van de democratie leidt tot de teloorgang van de publieke zaak. Niemand voelt zich meer verbonden met een ander. Uiteindelijk, zo stelt De Tocqueville, werpt de democratie de mens *"steeds terug op zichzelf alleen en dreigt hem volledig op te sluiten in de eenzaamheid van zijn eigen hart."*¹⁸
- 5 De democratie moet volgens De Tocqueville buitengewoon beducht zijn voor despotisme. Het individualisme zorgt er immers voor dat mensen zich niet organiseren en niet om elkaar geven. Dat zijn ideale omstandigheden voor het vestigen van despotisme. Het gelijkheidsideaal, het daaraan gekoppelde individualisme en uiteindelijk de resulterende teloorgang van de burgerzin, leidt ertoe dat de burgers steeds meer naar de staat gaan kijken voor hulp en dat maakt dat de staat zich meer en meer gaat bemoeien met het leven van de burgers. De staat krijgt steeds meer macht. De burgers verliezen steeds meer de capaciteit de eigen vermogen en hun eigen wil te gebruiken. En hoewel deze groei van macht zich richt op de belangen en het welzijn van de burgers, ontstaat langzaam een mild of zachtmoedig despotisme: *Boven hen torent een immense en beschermende macht uit die zich als enige belast met de zorg voor hun genietingen en het toezicht op hun lot. Zij is absoluut, nauwkeurig, regelmatig, vooruitziend en zachtmoedig.*¹⁹

Hoe een democratie toch mogelijk is

Ondanks deze gevaren pleit De Tocqueville niet voor een terugkeer naar het oude, aristocratische regime. Allereerst matigt de gelijkheid van democratie ook het despotisme. De massa is volgens De Tocqueville wars van heldendom. De held verheft zich boven de anderen en schendt zo de waarde van gelijkheid. Volgens hem is de tijd van gewelddadige revoluties dan volgens hem ook geweest. Het zachtaardiger worden van de mens maakt ook dat de tirannie en het despotisme van de meerderheid gematigder zal zijn.

Volgens De Tocqueville zijn er democratische methoden die de gevaren van het gelijkheidsideaal temperen. De Tocqueville benadrukt het belang van een vrije pers en van een onafhankelijke rechtspraak. In de Verenigde Staten zetten daarnaast de federale structuur en allerlei gemeentelijke instellingen, zoals gemeentebesturen en gekozen schoolbesturen, een stevige rem op het dreigende despotisme en de overheersing door de meerderheid. Door de burgers te belasten met de administratie van kleine kwesties en elk deel van het grondgebied een eigen politiek leven te verschaffen, ontwikkelen de burgers aldoor de vaardigheden om zichzelf te besturen. Hierdoor ervaren zij ook dat ze van elkaar afhankelijk zijn. Ook het bestaan van juryrechtspraak is een belangrijke remedie tegen het verval van een democratie in tirannie en despotisme. Door jurydeelname leren burgers het idee van het recht. De burger leert billijk te zijn en verantwoordelijkheid voor de samenleving te voelen. De Tocqueville omschrijft de jury als een gratis school die permanent geopend is.

5.3.7 Primaire teksten kwestie 2: Plato en Nietzsche

Tekst 1 Plato (2009), *Het Bestel*, Amsterdam: Bert Bakker. P. 339-342.

562A 'Vertel eens, waarde vriend, hoe een dictatuur precies in elkaar zit. Want het is wel duidelijk dat die zich uit een democratie ontwikkelt.'

'Ja.'

'Zou de overgang van democratie naar dictatuur niet ongeveer op dezelfde manier verlopen als die van oligarchie naar democratie?'

'Hoe dan wel?'

'Het ideaal dat men voor ogen had en dat bepalend was voor de oligarchie: dat was rijkdom, nietwaar?'

'Ja.'

'En de oligarchie ging toch ten onder aan de onverzadigbare zucht naar rijkdom en het door geldbejag verwaarlozen van alle andere dingen?'

'Dat klopt,' zei hij.

'Zou dit ook niet opgaan wanneer het verlangen naar wat in een democratie als ideaal geldt onverzadigbaar is? Dat betekent toch ook haar einde?'

¹⁸ Alexis de Tocqueville (2012), *Over de Democratie in Amerika*, Rotterdam: Lemniscaat, p. 538.

¹⁹ Alexis de Tocqueville (2012), *Over de Democratie in Amerika*, Rotterdam: Lemniscaat, p. 748.

'Wat geldt in een democratie dan volgens jou als ideaal?'

'Vrijheid,' zei ik. 'In een democratisch geregeerde staat krijg je toch voortdurend te horen dat vrijheid het mooiste is wat men te bieden heeft en dat daarom een man met een vrije geest alleen hier waardig kan leven?'

'Ja, daar hebben de meeste mensen de mond van vol,' zei hij.

'Dan zullen dat niet te verzadigen verlangen naar vrijheid en het verwaarlozen van alle andere dingen, zoals ik net al wilde zeggen, deze staatsvorm toch aan het wankelen brengen en de roep om een dictatuur in de hand werken?' vervolgde ik.

D. Ik zei: 'Vaders zullen het bijvoorbeeld gewoon vinden op voet van gelijkheid met hun kinderen om te gaan en ze zullen bang zijn voor hun zonen. Een zoon zal zich de gelijke van z'n vader voelen. Hij zal geen respect of ontzag voor zijn ouders hebben, om maar vrij te kunnen zijn. Gastarbeiders voelen zich niet minder dan staatsburgers en staatsburgers voelen zich niet meer dan gastarbeiders. Zelfs voor vreemdelingen geldt het.'

...

563A 'En er komen nog wat kleinigheden bij. In zo'n staat is een leraar bang voor de leerlingen en praat hij hen naar de mond, terwijl de leerlingen op hun leraren, maar ook op hun eigen begeleiders neerkijken. Jongeren voelen zich in geen enkel opzicht de mindere van ouderen, en in woord en daad nemen ze het tegen hen op. Oudere mensen passen zich aan de jongeren aan door zo geestig en aardig mogelijk over te komen. Om toch maar niet onsympathiek en autoritair te lijken doen ze de jongeren na.'

Tekst 2 Friedrich Nietzsche (2009), *Voorbij Goed en Kwaad*, Amsterdam: De Arbeiderspers.

202. (...) Wij constateerden dat Europa in alle voornaamste morele oordelen eensgezind is geworden, de landen waar Europese invloed heerst er nog bij gerekend: in Europa weet men blijkbaar wat Socrates niet meende te weten en wat die beroemde oude slang ons eens beloofde te leren, - men 'weet' heden ten dage wat goed en wat kwaad is. Nu zal het hard klinken en er zal slecht naar geluisterd worden als we steeds opnieuw blijven volhouden: wat hier de wijsheid in pacht denkt te hebben, wat zichzelf hier met het uitdelen van lof en blaam verheerlijkt, wat zichzelf hier goed noemt, is het instinct van het kuddedier mens: dat tot doorbraak is gekomen. (...) Moraal is in Europa tegenwoordig kuddediermoraal: (...) en met behulp van een godsdienst die de subliemste kuddedierbegeerten ter wille was en streelde, is het zelfs zover gekomen dat we ook in de politieke en maatschappelijke instituties een steeds duidelijker uitdrukking van deze moraal kunnen aantreffen: de democratische beweging vormt het erfgoed van de christelijke. Dat het tempo daarvan de minder geduldige zieken en verslaafden van genoemd instinct nog veel te langzaam en slaperig naar de zin is, daarop wijst het steeds doller wordende gebrul, de steeds openlijker manier waarop de anarchistische honden, die nu door de straten van de Europese cultuur zwerven, hun tanden laten zien: zogenaamd de tegenstanders van de vreedzame, nijvere democraten en revolutie-ideologen, en nog meer van de lummelachtige filosofasters en zich socialist noemende dwepers met idealen van broederschap die de 'vrije samenleving' willen, maar in werkelijkheid met dezen één in hun hartgrondige, instinctieve vijandigheid tegen alle andere maatschappijvormen dan die van de autonome kudde (...); één in hun taaie verzet tegen iedere bijzondere aanspraak, ieder bijzonder recht of voorrecht (dat wil zeggen, welbeschouwd tegen elk recht: want waar iedereen gelijk is heeft niemand meer 'rechten' nodig -); één in hun wantrouwen tegenover de straffende gerechtigheid (alsof die een verkrachting van de zwakkere, een onrecht tegen de noodzakelijke nasleep van de hele vroegere maatschappij is-); maar evenzeer één in de godsdienst van het medelijden, in het meegevoel, voor zover er maar gevoeld, geleefd, geleden wordt (tot aan het dier naar beneden, tot aan 'God' naar boven: - het exces van een 'medelijden met God' past in een democratisch tijdperk) (...)

203 Wij, die een ander geloof zijn toegedaan - wij, die de democratische beweging niet alleen als een decadente vorm van politieke organisatie maar ook als een decadente, want verkleinende vorm van de mens beschouwen, als iets wat hem middelmatig maakt en zijn waarde verlaagt: waarheen moeten wij tasten met onze hoop? (...) De mens de toekomst van de mens als zijn wil, als iets wat afhankelijk is van een mensenwil, bij te brengen (...), om daardoor een einde te maken aan de vreselijke heerschappij van onzin en toeval die tot dusverre 'geschiedenis' heette - de onzin van het 'grootste aantal' is slechts haar jongste verschijningsvorm - : daartoe zal eens een nieuw type van filosofen en bevelhebbers nodig zijn, waarbij alles wat er op aarde aan verborgen, vreeswekkende en goedwillende geesten heeft bestaan, bleek en dwergachtig zal afsteken. Het beeld van deze leiders is het dat ons voor ogen zweeft. (...) de noodzaak van zulke leiders, het verschrikkelijke gevaar dat zij verstek laten gaan of mislukken en

ontaarden- dat zijn de wezenlijke zorgen die ons somber stemmen, weet gij dat, gij vrije geesten? (...)
De volledige ontaarding van de mens tot wat de socialistische lummels en domkoppen tegenwoordig als hun 'mens van de toekomst' zien, - als hun ideaal! - deze ontaarding en degradatie van de mens tot het volmaakte kuddedier (of, zoals zij zeggen, tot de mens van de 'vrije maatschappij'), deze verdierlijking van de mens tot het dwergdier van gelijke rechten en aanspraken is mogelijk, dat lijkt geen twijfel! Wie deze mogelijkheid eenmaal tot het einde heeft doordacht, kent een walging méér dan de andere mensen, - en misschien ook een nieuwe taak!...

5.4 KWESTIE 3: KAN DEMOCRATIE DE BELOFTE VAN VRIJHEID INLOSSEN?

Anarchisten denken dat elke regering dwang uitoefent op zijn burgers en daardoor onrechtvaardig is. Dat geldt volgens hen ook voor de democratische staat. Naast de al in kwestie één behandelde uitdaging die een regering door politieke experts stelt, beschouwt Dahl dit als een tweede fundamentele uitdaging aan de democratie. De door een democratie beloofde vrijheid is volgens anarchisten niets anders dan een nieuwe vorm van dwang en tirannie. Of kan een democratie toch leiden tot een vrije samenleving zonder overheersing?

In deze kwestie onderzoeken we deze uitdaging van het anarchisme. De libertaire filosoof Robert Nozick (1938-2002) probeert in zijn boek *Anarchy, State, and Utopia* (1974) te laten zien dat er geen werkelijk verschil is tussen de situatie van een slaaf en de burger van een democratische staat. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) denkt daarentegen dat een directe democratie de onvrijheid die door het samenleven is ontstaan, ongedaan kan maken. Joseph Schumpeter (1883-1950) verwijt Rousseau dat hij een visie op democratie heeft ontwikkeld die het mogelijk maakt dat een tirannie zich kan presenteren als een democratie. Democratie moet in zijn ogen veeleer begrepen worden naar analogie van de markt. Denkers als Jürgen Habermas (1929-heden) en Amy Gutmann (1949 – heen) en Dennis Thompson (1940 – heden) menen dat we democratie moeten begrijpen als een gesprek dat zich houdt aan de eisen van de welbegrepen instemming van iedereen. Alleen hun 'deliberatieve model van democratie', dat democratie opvat als een gesprek of deliberatie, kan volgens hen de anarchistische uitdaging aan.

5.4.1 Eindtermen kwestie 3

20 De kandidaten kunnen de opvattingen van Nozick, Rousseau, Schumpeter en Habermas over de vraag of democratie leidt tot een vrije samenleving zonder overheersing uitleggen, vergelijken, toepassen en evalueren. Daarbij kunnen zij betrekken:

- hun opvattingen over wat 'democratie' is;
- hun posities als antwoorden op de anarchistische uitdaging dat democratie een vorm van dwang, overheersing of tirannie is.

21 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat democratie volgens Nozick een vorm van tirannie is. Daarbij kunnen zij de anarchistische uitdaging aan de democratie uitleggen met de begrippen autonomie, gehoorzaamheid, en de verhouding tussen meester en slaaf.

22 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat directe democratie volgens Rousseau de juiste manier is om vrij en autonoom te zijn in een samenleving. Daarbij kunnen zij betrekken:

- Rousseaus idee van de natuurtoestand en van het sociaal contract;
- de verhouding tussen gelijkheid, vrijheid en de algemene wil bij Rousseau;
- Rousseaus gebruik van de begrippen unanimité en uniformité in antwoord op de anarchistische uitdaging.

23 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat Schumpeter democratie opvat als markt. Daarbij kunnen zij betrekken:

- Schumpeters kritiek op de democratische idealen van Mill en Rousseau;
- de vier voordelen van het model van democratie als markt volgens Schumpeter;
- de vier voorwaarden die volgens Schumpeter noodzakelijk zijn voor het functioneren van democratie;
- Schumpeters antwoord op de anarchistische uitdaging.

24 De kandidaten kunnen het deliberatieve model van democratie uitleggen en evalueren en dit model vergelijken met de visies van Rousseau, Nozick en Schumpeter. Daarbij kunnen zij betrekken:

- de begrippen 'algemeen belang', 'legitimiteit', 'markt', 'consensus', 'autonomie', 'debat' en 'minderheden';
- de drie nadelen van het stemmen in een democratie die het deliberatieve model constateert;

- de vier voordelen die het deliberatieve model volgens haar voorstanders zou bieden bij het organiseren van instemming
- het antwoord van het deliberatieve model op de anarchistische uitdaging.

Primaire tekst 5: Nozick

25 De kandidaten kunnen Nozicks *Tale of the slave* uitleggen en evalueren. Daarbij kunnen zij een beargumenteerd standpunt innemen over de vraag, bij welke overgang van situatie 1 tot situatie 9 het niet meer het verhaal van een slaaf is.

5.4.2 Nozick²⁰: democratie is slavernij

Anarchisten wijzen iedere staatsvorm af omdat een staat per definitie het idee van autonomie, het jezelf regeren, schendt. Als een staat regeert betekent dit dat burgers niet autonoom zijn. Burgers volgen dan de wet van de staat en niet hun eigen wet. Bovendien eist een staat gehoorzaamheid aan haar autoriteit: bevelen van een staat moeten worden opgevolgd. Uiteindelijk is de staat een dwangmachine. Het anarchisme plaatst democratie voor een uitdaging. Kan een democratische samenleving wel begrepen worden als een samenleving waarin burgers in vrijheid leven?

Robert Nozick pleit voor een minimale vorm van een staat omdat een staat noodzakelijk is voor ieders veiligheid, en is in die zin geen werkelijke anarchist. Toch meent Nozick dat er geen werkelijk verschil is tussen een tirannie en een democratie. Nozick wil laten zien dat democratie de anarchistische uitdaging niet kan beantwoorden. In zijn *'Tale of the slave'* (1974) probeert Nozick aan te tonen dat een democratie niet werkelijk anders is dan slavernij. Tegenover zijn meester is de slaaf rechteloos en heeft hij geen zeggenschap over het eigen leven. Dat is ook het geval in een democratie. Een meerderheid heeft de macht over een groot deel van het leven van een burger. De meester is een daarmee slechts in een veelkoppige meester veranderd.

5.4.3 Rousseau²¹: directe democratie bevrijdt de mens van de maatschappelijke slavernij

Rousseau beantwoordt de anarchistische uitdaging door erop te wijzen dat in een democratie burgers de zeggenschap over hun leven behouden en zelfs vergroten.

Het sociale contract als oplossing voor de verloren vrijheid

Rousseau denkt dat mensen in de natuurtoestand vredig samenleven. De mens is zijn oorspronkelijke vrijheid onder andere verloren door het samenleven en door het ontstaan van bezit. De verloren vrijheid van de natuurmens kan herwonnen worden door het sluiten van een contract met alle medeburgers. Door het sluiten van dat contract is de burger gelijktijdig soeverein en op die manier gebonden aan de individuen; tegelijkertijd is hij zelf nog altijd individu en gebonden aan de soeverein. Door deze wederzijdse afspraak met alle medeburgers - let wel: niet met de prins of de vorst - herwint de burger zijn vrijheid en versterkt hij als *citoyen* zijn vrijheid:

*Ten slotte, omdat ieder zich geeft aan allen, geeft hij zich aan niemand, en aangezien er geen deelgenoot is ten aanzien van wie men niet hetzelfde recht verwerft als men hem jegens zichzelf gunt, wint men evenveel als men verliest en wint men aan kracht om te behouden wat men heeft.*²²

Door het sociale contract worden gelijkheid en vrijheid met elkaar verzoend. Het sociale contract vestigt wederkerige verplichtingen. Een plicht is slechts een plicht wanneer deze voor iedereen geldt. Daarom geldt dat het vervullen van onze plicht betekent dat we ons inzetten voor anderen en onmiddellijk ook voor onszelf. De 'algemene wil' bindt en bevoordeelt allen in gelijke mate. En hoewel de algemene wil absoluut is, betekent dit niet dat de algemene wil geen beperking kent. Rousseau schrijft: "...vandaar dat de soeverein nooit het recht heeft de ene onderdaan meer te belasten dan een ander..."²³. Rousseau weerlegt daarmee het anarchistische bezwaar tegen democratie. Ten eerste geldt dat de dwang van de democratie de dwang is die het individu zichzelf oplegt. Ten tweede is de algemene wil beperkt door de eis van gelijkheid. Bovendien, ten derde, wint het individu de kracht van zijn medeburgers en vergroot zo zijn vrijheid. Democratie herwint op die manier de verloren gegane vrijheid.

De bijeenkomsten van de wetgevende macht stellen de algemene wil vast. Dit eist niet altijd volledige unanimiteit. Belangrijke en ingrijpende beslissingen eisen wel unanimiteit, terwijl bij dringende zaken een

²⁰ Robert Nozick (1974), *Anarchy, State and Utopia*, New York: Basic Books.

²¹ Jean-Jacques Rousseau (2015), *Het maatschappelijk verdrag*, Amsterdam: Boom.

²² Jean-Jacques Rousseau (2015), *Het maatschappelijk verdrag*, Amsterdam: Boom, p 57.

²³ Jean-Jacques Rousseau (2015), *Het maatschappelijk verdrag*, Amsterdam: Boom, p 74.

meerderheid van één stem voldoende kan zijn. Volgens Rousseau ben je ook als je tot de minderheid van de stemmen behoort nog altijd vrij. Iedere burger geeft in de stemming aan wat zijn visie op het algemeen belang is. Ook als jouw visie niet gekozen wordt, dan wordt er een algemeen belang vastgesteld dat uiteindelijk werkelijk jouw wil is. Dit lijkt merkwaardig: is jouw wil dan niet jouw werkelijke wil? Rousseau maakt hierbij dan ook wel een belangrijke kanttekening. De wil van de meerderheid is enkel de algemene wil als de kwaliteiten van de algemene wil nog aanwezig zijn in de meerderheid. Dat betekent dat het volk niet verdeeld is in facties of partijen, maar dat iedere burger zijn eigen antwoord geeft op de vraag wat nu het algemene belang vraagt. Bovendien moeten de omstandigheden van de burgers min of meer aan elkaar gelijk zijn.

De mogelijkheid van een algemene wil in een pluriforme samenleving

Samenlevingen zijn, zeker vandaag de dag, vaak pluriform. Dit is een probleem voor Rousseaus idee van een algemene wil. Een pluriforme samenleving bestaat uit meerdere groepen mensen met verschillende belangen, waarden en normen. Grote verschillen kunnen de democratie bedreigen. Als er bijvoorbeeld te grote verschillen zijn tussen arm en rijk, kunnen rijken hun kinderen naar een dure privéschool sturen. Waarom zouden deze ouders zich nog inzetten om te zorgen dat iedereen goed onderwijs krijgt? Wanneer levens in niets meer op elkaar lijken, dan lijkt het zinloos om nog te proberen een algemeen belang te vinden. De vraag is of dit een steekhoudend argument is tegen (directe) democratie, of een argument om iets te doen aan grote verschillen in de samenleving. Rousseau veronderstelt dat er onder burgers een grote mate van overeenstemming heerst over wat het goede leven inhoudt. Het is daarom de vraag of de vereiste mate van overeenstemming hoe te leven niet dusdanig groot moet zijn dat we anarchistische denkers gelijk moeten geven wanneer zij over Rousseaus directe democratie concluderen dat deze niet te verzoenen is met vrijheid en autonomie.

5.4.4 Schumpeter²⁴: waarom Rousseau democratie met tirannie verwacht. Democratie als markt

Schumpeter probeert de anarchistische uitdaging te beantwoorden door de in zijn ogen te utopische ideeën van Mill en Rousseau te vervangen door een realistische beschrijving van het democratische proces.

Problemen van de klassieke doctrine van democratie: democratie als religie

Het idee dat democratie het algemeen nut, algemeen belang of een algemene volkswil tot uitdrukking brengt, zoals Mill en Rousseau beweren, is volgens Schumpeter onhoudbaar. Er bestaat niet zoiets als een gedeeld goed. Dat is niet alleen te wijten aan gebrek aan intelligentie van de bevolking, of aan het streven naar deelbelangen, maar simpelweg omdat er verschil van mening is over wat waardevol is. Zelfs als we een opvatting van het gedeeld goede zouden vinden, zoals bijvoorbeeld het grootste geluk principe of gezondheid, dan weten we nog niet wat dit voor ieder individu betekent. Daarom kan er ook niet zoiets bestaan als een wil van het volk: er bestaat geen algemeen belang dat een volk als geheel kan willen. Het antwoord dat Rousseau geeft op de vraag naar de mogelijkheid van vrijheid in een democratie lijkt dan ook problematisch.

Democratie als markt. Rule of the politician!

Schumpeter stelt een andere opvatting van democratie voor: "De democratische methode is die institutionele regeling om tot politieke beslissingen te komen waarbij individuen beslissingsmacht verkrijgen door middel van een concurrentiestrijd om de stem van het volk."²⁵ Schumpeter noemt vier voordelen van zijn definitie van democratie. Het eerste, belangrijkste voordeel van deze definitie is dat ze werkelijk democratische van niet-democratische regimes kan onderscheiden. De klassieke doctrine van democratie sloot niet uit dat autoritaire en tirannieke regimes zich 'democratisch' noemden, omdat zij meenden de algemene volkswil tot uitdrukking te brengen. Een tweede voordeel is volgens Schumpeter dat zijn opvatting van democratie de rol van leiderschap niet negeert. De algemene wil wordt gevormd door leiderschap. Ten derde draait het in de democratie om competitie welke leider door de bevolking geaccepteerd wordt. De centrale rol die het meerderheidsbeginsel speelt in democratieën wordt nu helder: het gaat om het winnen van een competitie, niet om het weergeven van de algemene wil. Een vierde voordeel is dat we zien wat de relatie is tussen democratie en individuele vrijheid. Gegeven het idee van competitie om leiderschap en het gelijke recht dat ieder heeft om zich als leider voor te stellen, is een zekere mate van vrijheid van discussie noodzakelijk. Soms wordt de vraag naar leiderschap direct gesteld, zoals bij de Amerikaanse of Franse presidentsverkiezingen, maar meestal wordt deze vraag gesteld en beantwoord via een parlement dat een minister-president kiest of afzet. Het electoraat

²⁴ Joseph Schumpeter (1943), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Unwin University Books.

²⁵ Joseph Schumpeter (1943), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Unwin University Books, p 269.

formuleert geen algemeen belang: het schaaft zich achter een leider, of wijst deze af. Democratie is een competitie voor stemmen. "Partij- en machtspolitici zijn simpelweg een antwoord op het feit dat de electorale massa alleen kan handelen als een op hol geslagen kudde. Ze vormen een poging de politieke competitie te reguleren net zoals een handelsorganisatie dat doet in haar domein. Psychologische technieken zoals partijmanagement en partijreclame, slogans en marsmuziek zijn geen bijkomstigheden. Ze zijn de essentie van politiek. Net als de politieke baas."²⁶ Schumpeter vergelijkt het democratische proces met de werking van een markt. Politiek werkt niet anders dan een handelsorganisatie. Competitie speelt een centrale rol en de politicus handelt in stemmen.

Voorwaarden voor democratie

Schumpeter is het eens met de veelgehoorde kritiek dat de voortdurende strijd om stemmen energie wegtrekt die ook in het bestuur gestoken kan worden. Ook geeft Schumpeter onmiddellijk toe dat een goede politicus, iemand die veel stemmen weet te trekken, heel goed een slechte of amateuristische wetgever kan blijken te zijn. Democratie werkt daarom ook niet altijd, maar eist ten minste de volgende vier voorwaarden. Ten eerste eist competitie dat er voldoende geschikte politici zijn. Ten tweede moet er, juist omdat de politicus vooral iemand is die de competitie om stemmen kan winnen, een professioneel ambtenarenapparaat bestaan dat het amateurisme van de politicus als wetgever kan opvangen. Ten derde moet een democratie zichzelf beperken in het aantal zaken waarover ze besluit. Een democratie moet het advies van specialisten accepteren, juist omdat het in de competitie om stemmen vaak te sentimenteel wordt. Ook moet het electoraat begrijpen dat zij politici de tijd moeten gunnen en hun vertrouwen niet te snel moeten intrekken. Burgers moeten zichzelf weten te beheersen en begrijpen dat politiek na de verkiezingen de zaak van politici is. Oftewel: politici moeten niet de mening van het volk volgen, politici hebben hun oordeel ter beschikking gesteld. Ten vierde moet een zekere mate van tolerantie bestaan in de samenleving omdat de competitie enkel mogelijk is als kritiek op de concurrent geuit kan worden.

Een antwoord op de anarchistische uitdaging?

Schumpeter wil waken voor te hoge verwachtingen voor de democratie. Juist de klassieke formuleringen waarin de wil van het volk prominent naar voren kwam, maakte dat het verschil met totalitaire regimes verdween. Totalitaire regimes hebben uit naam van de 'volkswil' vrijheid onderdrukt. Schumpeter wisselt idealistische formuleringen in voor een realistische beschrijving van het democratische politieke proces. Het volk regeert alleen in die zin dat zij via stemmingen haar elite kan vervangen. Het is echter de vraag of Schumpeter daarmee de uitdaging van Nozick en het anarchisme in voldoende mate heeft gepareerd. Is de mogelijkheid om de elite weg te sturen een verwezenlijking van vrijheid? Als je bijvoorbeeld tot een permanente minderheid behoort, een kleine culturele of religieuze groep die de competitie om de elite nooit zal kunnen beslissen, lijkt je stem minder waard.

5.4.5 Deliberatieve democratie²⁷ als antwoord op de anarchistische uitdaging: blijven praten in plaats van stemmen

Deliberatieve democraten zoals Jürgen Habermas en Amy Gutmann hernemen het ideaal van Rousseau dat iedere burger zichzelf de wet stelt. Zij verschuiven de nadruk van democratie op het stemmen, zoals dat bijvoorbeeld bij Schumpeter aanwezig is, naar het voeren van een gesprek. Het doel daarvan is dat burgers niet alleen stemmen over, maar ook instemmen met beslissingen. Het deliberatieve model probeert antwoord te geven op anarchistische uitdagingen van de democratie zoals verwoord in Nozicks *Tale of the slave*.

Stemmen of verder praten

Stemmen wordt regelmatig beschouwd als de kern van democratie. Voorbeelden hiervan zijn visies zoals die van Schumpeter, die duidelijk zijn gemodelleerd naar markt. Maar ook de visie van Rousseau kunnen we hierbij worden indelen: iedere stem is hier een visie hoe volgens het betreffende individu het algemeen belang luidt. De meerderheidsvisie is dan het algemene belang. Hiertegenover staat het deliberatieve model van democratie.

Centraal in het deliberatieve model staat de stelling dat legitimiteit de instemming eist van iedereen die door die beslissing geraakt wordt, en wel door het voeren van een gesprek. "Het is niet de rechtsvorm als zodanig die de uitoefening van politieke macht legitimeert, maar alleen de band met legitiem tot stand gekomen recht. En op het posttraditionele niveau van rechtvaardiging is alleen dat recht legitiem dat in

²⁶ Joseph Schumpeter (1943), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Unwin University Books, p 283.

²⁷ Amy Gutmann & Dennis Thompson (2004), *Why Deliberative Democracy*, Princeton University Press.

een discursieve mening- en wilsvorming op de instemming kan rekenen van alle rechtsgenoten”²⁸, stelt Habermas. Door een dergelijk gesprek en de instemming van allen kan de wet worden begrepen als door het volk gesteld en geldend voor datzelfde volk.

De rollen van debat vergeleken

In visies die zich richten op stemmen richt men zich vooral op het proces vóór het werkelijke stemmen. Om de kracht van de verschillende maatschappelijke voorkeuren te bepalen en om mensen over te halen hun stem te wijzigen, is debat vereist. Schumpeter vergelijkt het democratisch proces met reclame. Een goede politicus weet stemmen te trekken. Het democratisch debat is dan een belangrijke manier om medestanders te winnen, zoals reclamemakers dat doen. Ook is debat belangrijk als kritische filter en als bron van informatie, zoals we bij Mill zagen. Een eerste probleem binnen dit model is het rechtvaardigen van de uitoefening van macht tegenover de minderheid. Nozicks scepsis over democratie lijkt hier terecht. Als je tot een minder machtige groep behoort, verlies je de democratische competitie. Het is de vraag of democratische zelfbeperking en de bescherming van rechten dit in voldoende mate oplossen.

Deliberatieve democraten zijn kritisch over deze nadruk op stemmen binnen een democratie. Ten eerste accepteert en versterkt de nadruk op stemmen bestaande machtsstructuren. Wanneer jij tot een permanente minderheid behoort is het idee dat jouw mening mogelijk de volgende keer gekozen zal worden een schrale troost. Ten tweede komt de vraag op waarom we eigenlijk de meerderheid moeten gehoorzamen? Omdat de meerderheid dat vindt? Ten derde, zijn voorkeuren die gemakkelijk in een marktmodel te vertalen zijn in het voordeel ten opzichte van voorkeuren die dat minder gemakkelijk toelaten. Mensen met ernstige maar zeer zeldzame ziektes, bijvoorbeeld, trekken in een dergelijk model daardoor snel aan het kortste einde ten opzichte van mensen met een veelvoorkomend maar veel minder ernstig ongemak.

Debat is een erkenning van de minderheid

Binnen het deliberatieve model neemt het debat een veel centralere plaats in. Als we onenigheid niet proberen op te lossen door te stemmen, maar proberen door overleg en deliberatie consensus te bereiken, kunnen we volgens deliberatieve democraten belangrijke voordelen behalen. Natuurlijk is consensus in een diverse samenleving moeilijk en misschien zelfs vaak onmogelijk, maar het maakt uit of een beslissing genomen is na een stemming of na serieuze gesprekspogingen om samen een gedeelde mening te vinden. Ten eerste bestaat er een kans dat we door deliberatie toch een mogelijkheid vinden die we door stemmen niet gevonden hadden. Ten tweede is het uitstellen van een stemming en het zoeken naar een oplossing door deliberatie een manier die respect voor de minderheid uitdrukt, en die overeenstemming in de toekomst waarschijnlijker maakt. Na een serieus debat weten we, ten derde, ook dat mensen werkelijk anders denken en dat het meningsverschil echt redelijk is en niet slechts een gebrek aan inzicht of inlevingsvermogen. Ten vierde geldt dat de voortdurende bereidheid consensus te zoeken respect uitdrukt voor de medeburger. In die zin is deliberatie zowel instrumenteel als expressief waardevol; deliberatie verbetert beslissingen en drukt respect voor ieders mening uit. Natuurlijk geldt dat een stemming soms onvermijdelijk is; de praktijk eist soms een beslissing. Maar vanuit deliberatief democratisch oogpunt maakt het veel uit of er simpelweg gestemd is, of dat er eerst geprobeerd is consensus te vinden. Uiteindelijk geldt stemmen volgens deliberatieve democraten als een democratisch verlies.

5.4.6 Primaire tekst kwestie 3: Robert Nozick

The Tale of the Slave uit Robert Nozick (1974), *Anarchy, State and Utopia*, New York: Basic Books, p 290-292.

Nozick beschrijft democratie als een systeem waarin elke persoon – binnen limieten – gelijke inspraak heeft in het leven van anderen.

... En zo zijn we aangekomen bij een democratische staat. We hebben hypothetisch uiteengezet hoe deze staat zou kunnen ontstaan vanuit een minimale staat, zonder overduidelijke schending van iemands rechten, dankzij een serie van individuele stapjes die elk redelijkerwijs onaanvechtbaar zijn. Neem de volgende opeenvolging van situaties die we het Verhaal van de Slaaf noemen. Beeld je in dat het over jou gaat.

²⁸ Jürgen Habermas (1998) *Fäktizität und Geltung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp. P. 169. (Vertaald in Tim Heysse, Stefan Rummens & Ronald Tinnevelt (2007), Habermas een inleiding in zijn Denken. Utrecht: Pelckmans/Klement, p 129).

- 1 Er is een slaaf die compleet overgeleverd is aan de grillen van zijn brute meester. Hij wordt vaak gemeen geslagen, in het holst van de nacht uit bed geroepen, enzovoort.
- 2 De meester is vriendelijker en hij slaat de slaaf alleen als de slaaf zijn regels overtreedt (het werkquotum niet halen, enzovoorts). Hij geeft de slaaf wat vrije tijd.
- 3 De meester heeft een groep slaven en hij beslist hoe alles onder hen verdeeld moet worden, daarbij houdt hij netjes rekening met hun behoeften, verdiensten, enzovoort.
- 4 De meester geeft de slaven vier dagen eigen tijd. Ze hoeven maar drie dagen per week op zijn land te werken. De rest van de tijd is voor henzelf.
- 5 De meester staat zijn slaven toe om in de stad te werken (of waar ze maar willen) voor loon. Hij vereist alleen dat ze drie/zevende deel van hun loon naar hem terugsturen. Hij behoudt ook het recht om ze terug te roepen naar de plantage als een noodsituatie zijn land bedreigt en om het drie/zevende aandeel van het loon dat aan hem afgedragen dient te worden te verhogen of te verlagen. Hij behoudt ook het recht om de slaven te verbieden bepaalde gevaarlijke handelingen te verrichten die een bedreiging vormen voor zijn financiële opbrengsten, zoals bergbeklimmen en sigaretten roken.
- 6 De meester geeft al zijn 10.000 slaven, behalve jou, stemrecht. Collectieve beslissingen worden door allen genomen. Er is een open debat enzovoorts tussen hen en ze hebben de macht om te bepalen hoeveel procent van jouw (en hun eigen) verdiensten afgedragen moeten worden, waar ze het voor gebruiken, welke activiteiten rechtmatig verboden mogen worden, enzovoorts.

Laten we op dit punt in de reeks even pauzeren om de balans op te maken. Als de meester deze overdracht van macht zodanig invult dat hij deze niet meer terug kan trekken, dan is er een verandering van meester. Je hebt nu 10.000 meesters in plaats van één; of eigenlijk heb je een 10.000-koppige meester. Wellicht zijn deze 10.000 zelfs nog vriendelijker dan de goedaardige meester in situatie #2. Toch zijn ze nog altijd jouw meester. Maar we kunnen meer doen. Een vriendelijke enkelvoudige meester (zoals in situatie #2) zou zijn slaaf of slaven kunnen toestaan om zich uit te spreken en hem ervan te overtuigen een bepaalde beslissing te nemen. De 10.000 koppige meester kan dit ook toestaan.

- 7 Hoewel je nog steeds niet mag stemmen, ben je vrij (en heb je het recht) om deel te nemen aan de debatten van de 10.000 om ze te proberen te overtuigen om bepaalde maatregelen te treffen en om jou en henzelf op een bepaalde manier te behandelen. Dan vertrekken ze en stemmen om te beslissen over maatregelen binnen het enorme bereik van hun bevoegdheden.
- 8 Als waardering voor jouw nuttige bijdrage aan het debat, geven de 10.000 jou stemrecht in het geval de stemmen staken. Ze leggen deze procedure voor zichzelf vast. Na het debat schrijf je je stem op een papiertje en dan vertrekken ze om te gaan stemmen. Mocht het zo zijn dat de stemmen gelijk verdeeld zijn bij een bepaald vraagstuk, 5000 voor en 5000 tegen, dan kijken ze naar jouw stembriefje en tellen deze mee. Dit is nog nooit gebeurd, er heeft zich nog nooit de gelegenheid voorgedaan om jouw stembriefje te openen. (Een enkelvoudige meester zou zichzelf ook kunnen verplichten om zijn slaaf te laten beslissen over een kwestie waar hij totaal onverschillig over is).
- 9 Jouw stem mag meedoen met de 10.000. Als er precies evenveel stemmen voor en tegen zijn uitgebracht, is jouw stem beslissend. Anders maakt jouw stem geen verschil voor de verkiezingsuitkomst.

De vraag is: welke overgang van situatie #1 naar situatie #9 maakt dat dit verhaal niet langer meer over een slaaf gaat?

5.5 VRAAGSTUK A: IN HOEVERRE HEEFT DEMOCRATIE EEN GEDEELDE CULTUUR NODIG?

Voor Dahl is een voorwaarde om een democratie te laten slagen '*beperkt subcultureel pluralisme*', dat wil zeggen, een staat waarin weinig subculturen bestaan of deze weinig van elkaar verschillen.²⁹ Dahl ziet culturele diversiteit dus als een uitdaging voor democratie. Als er grote verschillen bestaan tussen mensen is het lastig om een wet te vinden waarvan geldt dat de burger even vrij is als, of zelfs vrijer is dan in de tijd waarin de burger nog alleen leefde.

De waarden 'vrijheid' en 'gelijkheid', of 'eenheid' en 'verscheidenheid' kunnen gemakkelijk botsen als er veel of sterk verschillende (sub)culturen zijn in één staat. Binnen de huidige natiestaten is de verscheidenheid van (sub)culturen groter dan eerder het geval was. Dat komt enerzijds door dekolonisatie en immigratie en is anderzijds een logisch gevolg van de democratische waarde 'vrijheid'. Als mensen vrijgelaten worden hoe te leven, zullen zij in vrijheid kiezen voor verschillende manieren van leven. Het vrijheidsstreven van de democratische burger, zo vreesde Plato al, ondermijnt al snel de benodigde eenheid. Immers als iedereen het gelijke recht heeft om te mogen doen wat hij of zij wil, hoe vinden we dan een wet die voor iedereen geldt en die door iedereen onderschreven wordt? En is het probleem van het organiseren van een democratie binnen één staat met verschillende (sub)culturen al ingewikkeld, door de schaalvergroting die nodig lijkt in tijden van globalisering en klimaatproblemen – zoals we die bijvoorbeeld zien in de Europese Unie – wordt dat vraagstuk zo mogelijk nog complexer.

De vraag of een staat met een hoge mate van diversiteit wel democratisch kan zijn, kan ook worden omgedraaid: in hoeverre botst de eis dat de *demos* culturele samenhang of zelfs een identiteit heeft met de vrijheid om het eigen leven vorm te geven? In tijden waarin kwesties rond culturele diversiteit al snel verengd worden tot issues rond religieuze diversiteit, raakt dat direct aan de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging (Artikel 6).

Paul Cliteur (1955-heden) meent dat de Franse interpretatie van de neutraliteit van de staat, '*laïcité*' of lekenstaat een antwoord biedt op de vraag hoe democratie in een diverse samenleving mogelijk is. John Rawls (1921-2002) bekritiseert deze interpretatie van de neutraliteit van de staat. Als oplossing voor de spanning tussen diversiteit en democratie stelt hij een andere interpretatie van het idee van neutraliteit van de staat voor: 'politiek liberalisme' moet het 'ethisch liberalisme' van Cliteur vervangen. Michael Sandel (1953-heden), tenslotte, kritiseert het liberale principe van de neutraliteit.

5.5.1 Eindtermen vraagstuk A

26 De kandidaten kunnen de opvattingen van Cliteur, Rawls, en Sandel over de mogelijkheid van een multiculturele democratie uitleggen, vergelijken, toepassen en evalueren. Daarbij kunnen zij betrekken:

- de verschillende uitdagingen die culturele diversiteit volgens deze auteurs aan een democratie stelt;
- de begrippen vrijheid, gelijkheid, eenheid, verscheidenheid, diversiteit, identiteit, pluralisme, (sub)cultuur, neutraliteit en lekenstaat.

27 De kandidaten kunnen Cliteurs opvatting over de lekenstaat als oplossing voor de uitdaging van culturele diversiteit uitleggen en evalueren. Daarbij kunnen zij betrekken:

- Cliteurs antwoorden op de vraag of de lekenstaat wel of niet neutraal is;
- het model van de lekenstaat als tegenovergesteld aan het multiculturele model;
- de drie manieren waarop de lekenstaat volgens Cliteur de spanning tussen vrijheid en gelijkheid oplost;
- Cliteurs verdediging tegen drie bezwaren bij de lekenstaat.

28 De kandidaten kunnen Rawls' opvatting over politieke autonomie als oplossing voor de uitdaging van culturele diversiteit uitleggen en evalueren. Daarbij kunnen zij betrekken:

- de opvatting van Rawls dat de spanning tussen vrijheid en gelijkheid niet door ethische autonomie kan worden opgelost, maar wel door politieke autonomie;
- de betekenis voor Rawls van het 'feit van redelijk pluralisme';
- de opvatting van Rawls dat politieke autonomie een mogelijkheidsvoorwaarde is voor overlappende consensus;
- het verschil tussen *modus vivendi* (een manier van leven) en overlappende consensus;

²⁹ Robert Dahl (1998), *On Democracy*, New Haven/London: Yale University Press, p 148

- het belang dat Rawls hecht aan het onderscheid tussen de basisstructuur van de samenleving en de vrijwillige verbanden die burgers aangaan;
- de opvatting van Rawls dat, om instemming van iedere burger mogelijk te maken, in het publieke domein elke opvatting vertaald moet kunnen worden in publieke redenen.

29 De kandidaten kunnen Sandels kritiek op de neutraliteit in een democratie uitleggen en evalueren.

Daarbij kunnen zij betrekken:

- Sandels kritiek die voortkomt uit het communitarisme en zich richt tegen het liberalisme;
- Sandels opvatting dat neutraliteit van opvattingen niet altijd mogelijk is;
- dat opvattingen over rechtvaardigheid volgens Sandel niet altijd zijn los te koppelen van opvattingen over het goede leven;
- dat dit loskoppelen ook onwenselijk is omdat het de solidariteit en de participatie van burgers in een democratie ondermijnt.

5.5.2 Cliteur³⁰ - Het idee van de lekenstaat als oplossing van de uitdaging die diversiteit aan een democratie stelt

Diversiteit vormt een uitdaging voor een democratisch bestel. Om deze uitdaging het hoofd te bieden pleit Cliteur voor neutraliteit. In zijn analyse richt Cliteur zich met name op religieuze diversiteit. Cliteur vat neutraliteit naar het voorbeeld van de Franse *laïcité* op als lekenstaat. Dit idee van de lekenstaat, traditioneel bedoeld om religieuze diversiteit te reguleren, is volgens Cliteur de oplossing voor de uitdaging die hedendaagse diversiteit aan democratie stelt.

Neutraliteit

Het idee dat de staat neutraal moet blijven levert een oplossing voor het probleem van diversiteit en botsende waarden. Een neutrale staat heeft geen wetten die een bepaalde voorkeur laten blijken voor een bepaalde manier van leven, maar staat neutraal ten opzichte van de vele mogelijke manieren van leven. Natuurlijk kent ook deze staat wel bepaalde politieke beginselen die het vreedzame verkeer van mensen in goede banen moet leiden. Volgens het principe van staatsneutraliteit moet iedere burger redelijkerwijs kunnen instemmen met de wet. Maar de lekenstaat zelf is daarmee niet politiek neutraal. Zo keert de lekenstaat zich bijvoorbeeld tegen politieke opvattingen die stellen dat een bepaalde godsdienst de grondslag van de wet zou moeten vormen.

Neutraliteit: lekenstaat of multicultureel model?

Cliteur pleit voor neutraliteit van de staat, nadrukkelijk begrepen als lekenstaat. Het idee van de lekenstaat betekent volgens Cliteur dat er geen staatssteun voor godsdienst mag zijn. Ook mag religie niet zichtbaar aanwezig zijn in delen van het publieke domein waar de staat of vertegenwoordigers van die staat optreden (rechterlijke macht, politie, leger, officiële bijeenkomsten). Rechters of agenten mogen dus geen zichtbare religieuze symbolen dragen, of op een andere manier zichtbaar uitdrukking geven aan overtuigingen die omstreden zijn. Dat betekent volgens Cliteur ook dat het zorgelijk is als politieke leiders in het openbaar over religie spreken. Cliteur pleit, ten derde, voor het gebruiken van begrippen en argumenten in het publieke domein die voor iedereen te begrijpen en te accepteren zijn en dus geen, bijvoorbeeld, religieuze overtuigingen naar voren brengen. Op deze manier lost dit model van de lekenstaat de spanning op tussen vrijheid en gelijkheid.

Deze lekenstaat staat volgens Cliteur tegenover het 'multiculturele model'. Binnen het multiculturele model zijn de verschillende religies of culturen op voet van gelijkheid aanwezig in het publieke domein. Religieuze scholen worden in Nederland bijvoorbeeld net als openbare scholen door de overheid gefinancierd en zijn er politieke partijen met op religieuze grondslag. Cliteur meent dat dit multiculturele model vervangen moeten worden door het model van de lekenstaat.

De bezwaren weerlegd

Cliteur behandelt drie bezwaren tegen het idee van de lekenstaat. Ten eerste zou *laïcité* niet passen binnen de Nederlandse cultuur. Het Christendom heeft volgens dit argument een vormende invloed gehad op het ontstaan van de Nederlandse samenleving. Cliteur meent dat dit verwijt weerlegd kan worden door erop te wijzen dat een cultuur nu eenmaal kan veranderen en van haar fouten kan leren. Een tweede bezwaar stelt dat het idee van de lekenstaat antireligieus zou zijn. Gelovigen kunnen stellen dat zij gedwongen worden om hun diepste overtuigingen privé te moeten houden. Rechters mogen bijvoorbeeld geen blijk geven van een religieuze overtuiging. Cliteur meent dat dit verwijt onterecht is, omdat van een rechter geëist moet worden dat zijn argumentatie kritiek kan weerstaan. Een rechter

³⁰ Paul Cliteur (2007), *Moreel Esperanto*, Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.

oordeelt over anderen en dus moet zijn oordeel ook voor anderen navolgbaar en te bekritisieren zijn. Dat vereist dat overtuigingen die niet door iedereen gedeeld worden en niet neutraal zijn, achterwege gelaten worden. Het bekritisieren van de opvattingen van sommige mensen is volgens Cliteur geen teken van gebrek aan respect. Kritiek is geen teken van intolerantie. Een derde kritiekpunt is dat het idee van de lekenstaat onvoldoende is om een gevoel van sociale cohesie te vestigen. Dit verwijt heeft echter als zwakte dat het de vraag is hoe we in de praktijk sociale cohesie kunnen creëren door een diepe band met een bepaalde religie te benadrukken, gegeven het feit dat er meerdere religies zijn. Het derde verwijt is dus volgens Cliteur ook een zwakte van het multiculturele model. Ook vindt Cliteur dat het benadrukken van het christelijke karakter van onze samenleving zeker niet zal zorgen voor een diep gevoel van saamhorigheid bij mensen die bijvoorbeeld niet in God, of niet in een christelijke God geloven.

5.5.3 Rawls³¹: politiek liberalisme als alternatief voor het idee van de lekenstaat

Een andere oplossing voor de uitdaging die diversiteit aan een democratie stelt, vinden we in het latere werk van John Rawls. Een democratische samenleving moet volgens Rawls niet het idee van 'ethische autonomie', maar van 'politieke autonomie' centraal stellen. Het idee van een lekenstaat is volgens Rawls niet democratisch omdat dit onmogelijk redelijkerwijs op instemming van alle redelijke burgers kan rekenen.

Politieke autonomie als mogelijksvoorwaarde voor overlappende consensus

De liberale filosoof John Rawls breidt zijn oudere theorie over rechtvaardigheid uit om verschillende groepen, waaronder ook niet-liberale groepen, met elkaar in een democratisch verband te laten samenleven. Om de spanning tussen gelijkheid en vrijheid op te lossen, pleit hij niet voor ethische autonomie als centrale waarde van de samenleving, maar ontwikkelt hij een politiek liberale visie over rechtvaardigheid gebaseerd op politieke autonomie. Politieke autonomie betekent dat mensen het recht hebben te leven zoals hen dat goeddunkt, ook als deze manier van leven niet in het teken staat van zelf denken en het zichzelf ontplooiën (ethische autonomie) maar, bijvoorbeeld, overgave aan God centraal stelt. Op die manier hebben verschillende opvattingen over het goede die in vrijheid worden aangehangen een gelijk recht in de samenleving. Volgens het principe van politieke autonomie is het geloof in God net als het ideaal van ethische autonomie een bepaalde opvatting van het goede, die mensen allebei mogen volgen.

Rawls ziet dat er pluralistische staten bestaan waarin de inwoners en politici begrijpen dat verschillende, elkaar uitsluitende manieren van leven toch allemaal redelijk zijn. Er is geen sprake van simpele pluraliteit, maar er is sprake van 'een feit van redelijk pluralisme'. Dit betekent dat er niet alleen verschillende opvattingen zijn over hoe te leven; het feit van redelijk pluralisme wil zeggen dat mensen erkennen dat redelijke mensen in vrije omstandigheden tot andere inzichten komen over wat waardevol is in het leven. Het is simpelweg onredelijk om te denken dat nadenkende, gewetensvolle mensen tot dezelfde uitkomsten zullen komen over de vraag hoe ze moeten leven. Het bestaan van dit feit van redelijk pluralisme is volgens Rawls een grondtrek van de democratie. Het idee dat ethische autonomie een centraal onderdeel van het goede leven is, is slechts een van de vele, redelijke invullingen van dat goede leven.

Rawls probeert te begrijpen onder welke voorwaarden mensen die religieus zijn, toch kunnen instemmen met een democratisch regime. "Hoe is het mogelijk dat gelovige burgers met volle overtuiging deel kunnen nemen aan een democratische samenleving, de politieke idealen en waarden van de samenleving onderschrijven en zich niet eenvoudigweg neerleggen bij de balans van politieke en sociale krachten?"³² Rawls wenst niet slechts een '*modus vivendi*', maar een werkelijk 'overlappende consensus'. In het geval van een *modus vivendi* accepteren burgers de wet voorlopig. Ze weten dat ze een minderheid zijn en dus bepaalde aspecten van de wet moeten accepteren waar ze het eigenlijk mee oneens zijn. In het geval van een overlappende consensus stemmen alle burgers in met de wet op basis van eigen, dus vaak van elkaar verschillende overtuigingen. Rawls wijst erop dat mensen een groot belang kunnen hechten aan solidariteit. Dat kunnen zij doen op basis van ethisch liberale aannames zoals het toeval van talenten, maar ook op basis van religieuze overtuigingen, zoals de christelijke naastenliefde. De burgers accepteren de wet dus niet met tegenzin omdat ze nu niet voldoende macht hebben, zoals bij een *modus vivendi* het geval zou zijn, maar omdat ze hun eigen redenen hebben. Maar hoe is een wet mogelijk die

³¹ John Rawls (1999), *The Law of Peoples*, Cambridge (Mass.)/London: Harvard University Press. John Rawls (1993), *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.

³² John Rawls (1999), *The Law of Peoples*, Cambridge (Mass.)/London: Harvard University Press. P. 149.

kan rekenen op een overlappende consensus wanneer de samenleving gekenmerkt wordt door dit feit van redelijk pluralisme?

Publieke rede

Rawls spreekt over 'politiek liberalisme', in tegenstelling tot het liberalisme van Cliteur dat Rawls 'omvattend of ethisch liberalisme' zou noemen. Liberalen zoals Cliteur gaan ten onrechte uit van wat Rawls ethische autonomie zou noemen en niet van politieke autonomie. Om de instemming van ieder redelijk persoon mogelijk te maken moet iedereen (burgers, politici, ambtenaren, rechters) uitgaan van een publieke rede wanneer er over zaken gesproken wordt die iedereen aangaan. Deze publieke rede geldt echter alleen voor het publieke domein en niet voor de bredere cultuur. Buiten het politieke domein mogen allerlei waarden, normen en meningen naar voren gebracht worden.

Cliteurs pleidooi voor een lekenstaat eist dat religieuze mensen hun overtuigingen buiten het publieke debat houden. Maar volgens Rawls is dit niet te rijmen met het idee van publieke redelijkheid. Je kunt niet van religieuze mensen verwachten dat zij instemmen met de eis dat zij hun religieuze opvattingen privé moeten houden. En zelfs als ze hun religieuze opvattingen wel voor zichzelf zouden houden, dan nog betekent dat niet dat iedereen wél met de seculiere (niet-religieuze) opvattingen kan instemmen. Niet-religieuze, seculiere opvattingen geven nog geen publieke, door iedereen te accepteren redenen. Religieuze en niet-religieuze opvattingen mogen altijd ingebracht worden in de publieke discussie op basis van het 'voorbehoud' dat op termijn publieke redenen worden gevonden. Dit betekent, bijvoorbeeld, dat een argument zoals dat het leven door God gegeven en daarom heilig is, op termijn vertaald kan worden naar het voor meer mensen acceptabele idee dat het leven uiteindelijk iets is dat niemand aanvankelijk zelf gekozen heeft en ons allemaal in die zin ontsnapt. Het mogen uiten van religieuze en niet-religieuze overtuigingen in het publieke debat heeft als belangrijk voordeel dat burgers aan elkaar kunnen uitleggen hoe hun opvattingen van het goede wel degelijk de wet steunen.

Het onderscheid tussen basisstructuur en vrijwillig verband maakt diversiteit mogelijk

Het is belangrijk zich te realiseren dat de eis van publieke redelijkheid en algemene instemming enkel geldt voor wat Rawls de 'basisstructuur' van een samenleving noemt. Onder die basisstructuur vallen de politieke instituties, het juridisch systeem, de economie en delen van de familie voor zoverre dit de opvoeding van kinderen tot nieuwe burgers betreft. Mensen komen elkaar in die domeinen en bij bepaalde handelingen noodzakelijk tegen. Voor deze domeinen geldt dat er gedeelde afspraken moeten bestaan. Hoe deze basisstructuur georganiseerd is, heeft een sterke invloed op de levens van deze burgers. Mensen kunnen deze basisstructuur niet verlaten, simpelweg omdat er geen universele plicht bestaat voor andere samenlevingen om zonder voorwaarden nieuwe burgers te accepteren. Daarnaast zijn er verbanden waar je door keuze toe hoort. Zo hoeft niemand op zondag naar de kerk te gaan, lid te zijn van een volleybalclub of een bepaalde politieke partij. Dit zijn 'vrijwillige verbanden'. Omdat het lidmaatschap van deze verbanden vrijwillig is, mogen deze verbanden afwijken van de wet. Dus waar de wet op geen enkele manier een verschil mag maken tussen mannen en vrouwen, of gelovigen en niet-gelovigen mogen vrijwillige verbanden hun eigen regels stellen; deze gelden immers alleen voor die leden. Als zij het oneens zijn met de regels kunnen die het verband verlaten.

Een belangrijk aspect van Rawls' denken is dan ook dat we ervoor moeten waken om bepaalde domeinen te snel tot de basisstructuur te rekenen. Op deze manier kan een samenleving namelijk ruimte maken voor diversiteit. De wet geldt niet voor de interne organisatie van vrijwillige verbanden. Net als deze niet voor de familie geldt, in zoverre de toekomstige rol van kinderen als redelijke burgers niet in gevaar is. Maar in beide gevallen geldt wel dat de wet beperkingen oplegt aan familie en bijvoorbeeld kerk om de basale rechten van burgers te garanderen. Maar zoals een kerk of een politieke partij niet democratisch georganiseerd hoeven te zijn, zo is binnen de familie een traditionele rolverdeling toelaatbaar. De vrijwilligheid van het verband maakt afwijken van de wet mogelijk en de wet maakt de vrijwilligheid van die verbanden mogelijk. In het laatste geval geldt, bijvoorbeeld, volgens Rawls wel dat in het geval van een scheiding de vrouw een gelijke aanspraak heeft op het familiebezit. Dit garandeert de vrijwilligheid.

5.5.4 Sandel³³: de onmogelijkheid van neutraliteit in een democratie Het alternatief van het communitarisme

De communitaristische filosoof Sandel bekritiseert het streven naar neutraliteit. Communitaristen wijzen er in de voetsporen van Aristoteles en Hegel op dat mensen om werkelijk te kunnen floreren een maatschappij nodig hebben. Mensen hebben andere mensen nodig om betekenisvol te kunnen

³³ Michael Sandel (2015), *Rechtvaardigheid. Wat is de juiste keuze?* Utrecht: Ten Have.

samenleven. Communitaristen vinden het liberalisme van Cliteur, Rawls en Habermas te veel gericht op het individu. Het loskoppelen van discussies over rechtvaardigheid van discussies over het goede leven is volgens Sandel, ten eerste, niet altijd mogelijk en ten tweede onwenselijk.

De onmogelijkheid van neutraliteit

Volgens Sandel dienen de discussie over de toelaatbaarheid van abortus, het debat over stamcelonderzoek en het homohuwelijk als voorbeelden om te illustreren dat neutraliteit onmogelijk en onwenselijk is. Het idee dat staatsneutraliteit betekent dat abortus toelaatbaar moet zijn, is volgens Sandel fout, omdat het toestaan van abortus betekent dat de staat een uitspraak doet over de status van het ongeboren leven. De leer van de katholieke kerk over de morele status van de foetus als een persoon is dan volgens de staat onjuist. Ook het homohuwelijk kan volgens Sandel niet verdedigd worden met een neutraal beroep op de vrijheid van iedere burger om te leven volgens de eigen opvatting van het goede leven. We zouden dan niet het huwelijk moeten openstellen voor partners van hetzelfde geslacht, maar het huwelijk moeten openstellen voor iedere keuze. Bijvoorbeeld voor een keuze te huwen met meerdere partners. Of met jezelf. Of met je huisdier.

De onwenselijkheid van neutraliteit

Neutraliteit is, zoals gezegd, volgens Sandel niet alleen onmogelijk, maar ook onwenselijk. Sandel wijst erop dat burgerschap niet in stand kan blijven als de staat neutraal is. De liberale nadruk op keuzevrijheid ondergraaft volgens hem de bereidheid om je in te zetten voor de samenleving en solidariteit. Maar als solidariteit onder druk komt te staan, heeft dit volgens Sandel ook gevolgen voor de democratie: *"Door de uitholling van het publieke domein wordt het moeilijk om de solidariteit en gemeenschapszin te cultiveren waar democratisch burgerschap van afhangt."*³⁴ Sandel weerlegt de zorg dat wanneer de staat zich bezig gaat houden met vraagstukken over de goede manier van leven, dit tot dwang en onverdraagzaamheid moet leiden. Natuurlijk is dat een zorg, maar als we leren om in het publieke domein echt te spreken over onze verschillen, kan dit ook leiden tot een steviger basis van wederzijds respect. Vandaar dat Sandel waarschuwt om al te snel bepaalde conflicten te verwijzen naar de niet-publieke sfeer en over te laten aan de individuele keuze van individuen. We moeten proberen om elkaar weer uit te leggen waarom we iets van belang vinden. Achter het verschil ontdekken we dan misschien gedeelde waarden. Het vermijden van discussie uit vrees voor onenigheid maakt namelijk ook dat we elkaar niet meer uitleggen waarom iets belangrijk is. In het geval van het huwelijk voor mensen van hetzelfde geslacht maakt de nadruk op individuele keuze dat uit het oog verloren werd dat voor- en tegenstanders het belang van liefde in een mensenleven deelden.

5.6 VRAAGSTUK B: MOET EEN DEMOCRATIE VRIJHEIDSRECHTEN INPERKEN?

Volgens de grondwet hebben mensen die zich in Nederland bevinden geen toestemming nodig om gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet (Artikel 7, lid 1). De nuance schuilt natuurlijk in die laatste toevoeging, 'behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet'. Er zijn wel degelijk wetten die de vrijheid van meningsuiting begrenzen. Zo was tot 2014 godslastering strafbaar. Artikel 137c stelt groepsbelediging strafbaar. Verder benadrukt de Nederlandse Grondwet in artikel 1 een gelijkwaardige behandeling van iedereen door de overheid. Op grond van dit artikel pleiten sommige mensen wel eens voor het verbieden van bepaalde politieke partijen of van demonstraties, zoals neonazistische marsen. Op last van rechters moest de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) haar statuten wijzigen. Niettemin gelden de vrijheid van vereniging (Artikel 8) en de vrijheid van vergadering en betoging (Artikel 9) in Nederland als klassieke grondrechten.

Dahl wijst erop dat de 20^e eeuw zowel de opkomst als het ineensstorten van democratische regimes toonde. Dahl vraagt zich daarom af hoe een democratie een democratische cultuur kan beschermen en creëren zonder haar democratische karakter te verliezen. Kan een democratie bijvoorbeeld wel bepaalde partijen verbieden? Of zijn grondrechten zoals de vrijheid van vereniging en vergadering absoluut?

Dahl beschouwt die vrijheid van meningsuiting als een vereiste voor democratie. Die vrijheid is immers een belangrijk middel om de regering en de meerderheid te kunnen bekritisieren en te controleren, om tot geïnformeerde stemkeuzes te komen en om de samenleving te behoeden voor tirannie. Tegelijkertijd kunnen sommige meningen worden opgevat als een aanval op iemands gelijkwaardigheid. Belemmert de vrije meningsuiting niet juist de vrijheid van sommige groepen? Vrijheid van meningsuiting lijkt een democratische tegenspraak: is de vrijheid van meningsuiting een vrijheid die vrijheid ondermijnt? Er lijkt sprake te zijn van een paradox van de bescherming van vrijheid en gelijkheid:

³⁴ Michael Sandel (2015), *Rechtvaardigheid. Wat is de juiste keuze?* Utrecht: Ten Have, p 314.

enerzijds beschermt de vrijheid van meningsuiting democratische waarden, zoals vrijheid en gelijkheid, anderzijds schendt zij soms juist deze waarden. Dit roept de vraag op of en zo ja in welke mate er binnen een democratie grenzen moeten zijn aan de vrijheid van meningsuiting.

John Stuart Mill denkt dat een zo groot mogelijke vrijheid van meningsuiting zorgt voor het grootste algemeen welzijn. Bhikhu Parekh daarentegen (1935-heden) vindt dat liberale filosofen zoals Mill te weinig aandacht hebben voor het belang van groepslidmaatschap voor het welzijn en de vrijheid van individuen. Parekh pleit daarom voor het beschermen van groepen met weinig macht tegen uitingen die hen beledigen. Het verbieden van meningen is een paradox van de democratie: in theorie zijn verschillende partijen met uiteenlopende overtuigingen toegestaan. Maar stel dat een meerderheid van de bevolking op een partij stemt die geen verkiezingen meer wil houden. Is deze beslissing dan democratisch of juist antidemocratisch? De filosoof Hans Kelsen (1881-1973) staat op het standpunt dat een democratie op geen enkele manier antidemocratische groeperingen kan uitsluiten zonder zelf op te houden een democratie te zijn, mits die groepen zich aan de wet houden. Georg van den Bergh (1890-1966) pleit daarentegen voor een zogenoemde 'weerbare democratie' die antidemocratische groeperingen bestrijdt. Van den Bergh wijst op het belang van het behoud van het zelfcorrigerend vermogen van een democratie om de bovenstaande paradox op te lossen.

5.6.1 Eindtermen vraagstuk B

30 De kandidaten kunnen de opvattingen van Mill, Parekh, Kelsen en Van den Bergh over de grenzen aan vrijheid van meningsuiting in een democratie uitleggen, vergelijken, toepassen en evalueren. Daarbij kunnen zij betrekken:

- Dahls opvatting dat democratie een vrije uitwisseling van gedachten nodig heeft;
- een uitleg van de paradox van de bescherming van vrijheid en gelijkheid met het voorbeeld van een verbod op politieke partijen die de democratie willen afschaffen.

31 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat volledige vrijheid van meningsuiting volgens Mill in het algemeen belang van de democratie is. Daarbij kunnen zij betrekken:

- de vier redenen die Mill hiervoor aanvoert: de feilbaarheid van de mens, mogelijke elementen van waarheid, het gevaar van dogmatisme en de waarde van discussie;
- Mills opvatting dat het uiten van meningen die als kwetsend worden ervaren niet verboden moet worden omdat deze uitingen het maatschappelijk welzijn kunnen vergroten en individuele burgers kunnen beschermen;
- het verhaal van de graanhandelaar als voorbeeld dat opvattingen die onmiddellijk en vrijwel zeker tot geweld zullen leiden volgens Mill wel verboden moeten worden.

32 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat de vrijheid van meningsuiting in een democratie volgens Parekh moet worden beperkt. Daarbij kunnen zij betrekken:

- Parekhs opvatting dat belediging moet worden tegengegaan omdat dit schade toebrengt en sociale en politieke uitsluiting van gemeenschappen en individuen inhoudt;
- de verdediging van Parekh tegen de drie bezwaren tegen een verbod op groepsbelediging: verschil tussen belediging en kritiek, verschillen tussen gemeenschappen, machtspositie van een groep;
- de vier redenen van Parekh dat de traditionele argumenten voor vrijheid van meningsuiting ontoereikend zijn: niet elke uiting kan begrepen worden als een zoeken naar waarheid, sommigen profiteren meer van de vrijheid dan anderen, sommige uitingen dienen bepaalde belangen, ook andere maatschappelijke waarden zijn belangrijk.

33 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat een democratie volgens Kelsen een antidemocratische partij onmogelijk kan verbieden of uitsluiten. Daarbij kunnen zij betrekken:

- Kelsens opvatting dat een democratie een relativistische wereldbeschouwing veronderstelt omdat inzicht in absolute waarheid voor mensen onmogelijk is;
- Kelsens opvatting dat door een verbod op ondemocratische opvattingen een democratie ophoudt een democratie te zijn.

34 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat het partijverbod volgens Van den Bergh geen schending betekent van de principes van de democratie. Daarbij kunnen zij gebruiken:

- Van den Berghs opvatting dat de grens van de vrijheid van overtuigingen ligt in de bereidheid tot gedachtewisseling;
- Van den Berghs opvatting dat de beslissing om de democratie op te heffen niet vatbaar is voor zelfcorrectie en daarom uitgesloten mag worden.

5.6.2 Mill³⁵: volledige vrijheid van meningsuiting is in het algemeen belang

Mill denkt dat de vrijheid van meningsuiting noodzakelijk is om het individu te beschermen. Ook wanneer zijn of haar mening impopulair is heeft het individu het recht die te verkondigen. Door erop te wijzen dat de vrijheid van meningsuiting tegelijkertijd het individu beschermt en de macht van de staat beperkt, probeert Mill de paradox van de bescherming op te lossen.

Vrijheid van meningsuiting en waarheidsvinding

Mill schrijft: "Als mijn betoog in dit hoofdstuk enige waarde heeft, dan moet er de volste vrijheid bestaan om, als punt van ethische overtuiging, elke leerstelling te belijden en te bespreken, hoe immoreel men die ook mag vinden."³⁶ Mill geeft uiteindelijk vier redenen voor zijn verdediging van deze volledige vrijheid van meningsuiting. Ten eerste is de mens feilbaar. Op het moment dat wij een mening verbieden, doen wij het voorkomen alsof het onmogelijk is dat wij ons vergissen in de immoraliteit of valsheid van de verboden mening. Een verbod eigent onfeilbaarheid toe. Volledige vrijheid van meningsuiting zorgt ervoor dat we ondanks onze feilbaarheid mogen vertrouwen op de juistheid van de opvattingen die ons handelen sturen. De vrijheid van meningsuiting is onze enige waarborg dat we het bij het juiste eind kunnen hebben.

Ten tweede is het mogelijk dat een onderdrukte opvatting, ook al is zij niet juist, toch een element van de waarheid bevat. De gangbare opvatting wint daardoor aan waarheid omdat iets dat in haar ontbrak nu wordt aangevuld. Vrijheid van meningsuiting verbetert in deze zin de overtuigingen en opvattingen van een samenleving.

Ten derde zorgt volledige vrijheid van meningsuiting ervoor dat mensen hun overtuigingen niet als een vooroordeel of dood dogma vasthouden. Zonder vrijheid van meningsuiting zijn overtuigingen niet eigen of levend voor mensen. Doordat hun visie bekritiseerd wordt en mensen hun overtuigingen moeten uitleggen en verdedigen, leren zij wat de redenen en argumenten voor hun visie zijn. In die zin verdiept de vrijheid van meningsuiting de gehuldigde overtuigingen en houdt deze werkelijk levend. Zonder vrijheid van meningsuiting zullen er weinig grote denkers zijn en zal het algemene intellect niet hoog zijn. Ten vierde meent Mill dat een niet bediscussieerde stelling, zelfs als deze waar is, weinig positief effect heeft op het gedrag en karakter van de mens. Vrijheid van meningsuiting draagt in die zin bij aan het karaktervormende aspect van een democratie omdat zij zorgt voor intellectuele activiteit van de burgers. Vrijheid van meningsuiting draagt dus bij aan het algemene welzijn omdat het onze enige garantie is dat we leven onder goede wetten en omdat de vrijheid van meningsuiting een positief effect heeft op hoe mensen zijn.

Verboden te kwetsen?

Uitingen die voor sommige leden van de samenleving kwetsend zijn lijken het algemeen welzijn schade toe te brengen. Het feit dat iemand schade ondervindt, is binnen Mills denken een mogelijke reden tot ingrijpen. Het zogenoemde 'geen schadebeginsel' stelt dat "de enige reden waarom men rechtmatig macht kan uitoefenen over enig lid van een beschaafde samenleving, tegen zijn zin, de zorg is dat anderen geen schade wordt toegebracht. Iemands eigen welzijn, hetzij fysiek, hetzij moreel, is geen voldoende rechtsgrond."³⁷ Hoewel schade aan een ander een noodzakelijke reden is om in te mogen grijpen, is schade aan een ander nog geen voldoende grond. Eventuele schade aan een ander kan gecompenseerd worden door een groter maatschappelijk belang. Vanwege bovengenoemde redenen verhoogt het uiten van meningen die als kwetsend worden ervaren volgens Mill juist wel vaak het maatschappelijk welzijn. Meninge moeten daarom niet worden verboden. Bovendien stelt Mill dat belediging en kwetsing juist vaak ervaren worden door mensen die te maken krijgen met bezwaren tegen hun positie die voor hen moeilijk te beantwoorden zijn. Mill maakt zich zorgen dat het verbieden van beledigen vooral ingezet zal worden tegen impopulaire, maar daarom nog niet onjuiste, opvattingen. Hij verdedigt de vrijheid van meningsuiting dan ook juist om individuele burgers te kunnen beschermen.

Mening of handeling?

Mill denkt wel dat meningen soms te dicht bij kwalijke handelingen staan. Meninge die onmiddellijk en vrijwel zeker over zullen gaan in geweld, moeten verboden worden. Om dit uit te leggen geeft Mill zijn beroemde voorbeeld van de graanhandelaar:

Niemand beweert dat handelingen even vrij kunnen zijn als opvattingen. Integendeel, zelfs opvattingen zijn niet langer onschendbaar, als de omstandigheden waaronder zij naar voren worden gebracht zodanig

³⁵ John Stuart Mill (2002), *Over Vrijheid*, Amsterdam: Boom.

³⁶ John Stuart Mill (2002), *Over Vrijheid*, Amsterdam: Boom, p 52/53.

³⁷ John Stuart Mill (2002), *Over Vrijheid*, Amsterdam: Boom, p 45.

zijn dat zij daardoor een openlijke aansporing tot misdadige handelingen worden. De opvatting dat graanhandelaren de armen uithongeren, of dat persoonlijk eigendom diefstal is, hoort ongemoeid te blijven, zolang deze slechts door de pers wordt verspreid, maar mag terecht worden gestraft, wanneer zij in een toespraak wordt verkondigd tegen een opgewonden menigte die voor het huis van een graanhandelaar te hoop is gelopen, of wanneer zij als vlugschrift onder de menigte wordt verspreid. Handelingen van welke aard ook, die zonder rechtmatige redenen anderen kwaad berokkenen, kunnen en moeten in de meeste gevallen door de afkeuring, en zo nodig door een actief ingrijpen van de gemeenschap beteugeld worden.³⁸

Als er dus sprake is van een openlijke aansporing tot misdadige handelingen met waarschijnlijk zeker onmiddellijke gevolgen, mag er ingegrepen worden.

5.6.3 Parekh³⁹: meningsuiting moet worden beperkt

Parekh beantwoordt de paradox van de bescherming door te wijzen op het feit dat sommige individuen meer macht hebben dan anderen. Ook sommige groepen zijn sterker dan andere groepen. Dit betekent dat de machtspositie van een groep kan bepalen waar in concrete gevallen de vrijheid van meningsuiting eindigt.

Een communitaristisch pleidooi voor een verbod op groepslander

Het liberale denken van Mill is individualistisch te noemen. Parekh ontwikkelt net als Sandel een communitaristische kritiek op het liberalisme. Uit het gegeven dat de meeste samenlevingen individuele laster strafbaar hebben gesteld leidt hij af dat ook laster over gemeenschappen strafbaar gesteld kan worden. Een gemeenschap kan immers in de ogen van anderen verlaagd worden, schade toegebracht en beschadigd worden in haar reputatie. Aangezien individuen gevormd zijn in en door en zich identificeren met hun groep, veroorzaakt groepslander ook gevoelens van vernedering bij leden van die groep. De waardering van groepen heeft betekenis voor de individuen die tot die groep behoren. Het belasteren van een gemeenschap is een vorm van sociale en politieke uitsluiting, een verklaring van vijandschap. Dit zaagt aan de wortels van de gemeenschapszin. Gemeenschapszin en saamhorigheid zijn vanuit communitaristisch perspectief noodzakelijk voor democratie.

De kritiek op het verbod op groepslander weerlegt

Zijn voorstel om het belasteren van een groep strafbaar te stellen, kan volgens Parekh op drie mogelijk bezwaren rekenen. Ten eerste zou het streven naar waarheid en het welzijn van de gemeenschap betekenen dat een gemeenschap niet gevrijwaard mag blijven van kritiek. Dit argument echoot het denken van John Stuart Mill. Ten tweede zijn er meerdere gemeenschappen en ontstaan er voortdurend anderen. De grenzen van een groep zijn lastig te trekken en dus zou het lastig zijn te bepalen wie nu geraakt wordt door groepslander. Ten derde is het de vraag of de wet de beste manier is om de goede naam en reputatie van een gemeenschap te beschermen. De wet is uiteindelijk een laatste redmiddel en de vraag komt op of debat niet een beter antwoord is op laster dan een wettelijk verbod.

Parekh vindt het eerste bezwaar niet sterk. We kunnen namelijk makkelijk onderscheiden tussen laster en eerlijke kritiek zoals het bestaan van wetgeving tegen groepslander in vele landen aantoonde. Bepaalde beledigingen, overduidelijk racistische stereotyperingen zijn heel moeilijk op te vatten als pogingen tot debat en eerlijke kritiek. Het tweede bezwaar vervalt als we ons realiseren dat weliswaar niet iedere gemeenschap gemakkelijk onderscheiden kan worden van een andere, maar dat dit in heel veel relevante gevallen wel degelijk mogelijk is. Het derde bezwaar kan weerlegd worden als we kunnen vaststellen dat een bepaalde gemeenschap extra kwetsbaar is voor laster. Zwarte gemeenschappen in de meeste Westerse landen zijn hier een voorbeeld van. Volgens Parekh zouden ook de islamitische gemeenschappen in West-Europa hier een voorbeeld van kunnen zijn. Natuurlijk is de wet een zwaar instrument en liever vertrouwen we op andere mechanismen. Maar debat veronderstelt wel een vorm van gelijkwaardigheid die soms ontbreekt. Parekh meent dus dat de relatieve machtspositie van een groep meegewogen moet worden in de beslissing of een uiting strafbaar gesteld moet worden of niet. Hoe zwakker de groep die bekritiseerd wordt, hoe ernstiger we het strafbaar stellen moeten overwegen.

Beperkingen op de vrijheid van meningsuiting

Schrijvers hebben, aldus Parekh, een aanzienlijke morele, culturele en politieke macht en moeten daarom aanspreekbaar zijn op het uitoefenen van die macht. Een beledigende roman kan volgens Parekh niet

³⁸ John Stuart Mill (2002), *Over Vrijheid*, Amsterdam: Boom, p 101.

³⁹ Bhikhu Parekh (2000), *Rethinking Multiculturalism*, London: MacMillan Press.

verdedigd worden op basis van traditionele argumenten voor vrijheid van meningsuiting. Parekh geeft als (fictief) voorbeeld een roman waarin de gevangenen van een Nazivernietigingskamp hun kinderen verkopen om zelf een dag langer in leven te blijven. Een dergelijke beledigende roman kan geen aanspraak maken op het zoeken naar de waarheid of het willen verdiepen van ons inzicht in het leven van gevangenen in vernietigingskamp. Ten tweede geldt dat bepaalde groepen zelden lijden onder de vrijheid van meningsuiting en er voornamelijk de vruchten van plukken, de zogenoemde *'men of ideas'*. Dit terwijl anderen de lasten moeten dragen en zelf weinig kans hebben de vrijheid van meningsuiting te gebruiken. Gelijkheid eist in die zin soms het beperken van de vrijheid van meningsuiting. Ten derde moeten we onderscheid maken in vormen van uiting. Niet alle uitingen verdienen gelijke bescherming. Persvrijheid, bijvoorbeeld, moet niet onbeperkt zijn omdat de pers commerciële belangen dient. De pers is niet enkel een dienaar van de waarheid, maar is ook vaak in eigendom van een groep van mensen met bepaalde belangen. Ten vierde is vrijheid van meningsuiting niet de enige belangrijke waarde en moet daarom gewogen worden tegen andere waarden zoals sociale harmonie, bescherming van zwakkeren, oprechtheid en de waardigheid van individuen en groepen. Hoe die weging uit moeten vallen is afhankelijk van de sociale context: in een samenleving met sterke etnische spanningen of een geschiedenis van onderdrukking en stigmatisering zijn sterkere beperkingen te legitimeren. Parekh steunt daarom het verbod van de *Duivelsverzen*⁴⁰ door de Indiase regering. Moslims vormen in India een minderheid.

5.6.4 Kelsen⁴¹: het verbieden van opvattingen of partijen is ondemocratisch

"Men moet trouw blijven aan zijn vlag, zelfs wanneer het schip zinkt; en in de diepte kan men alleen maar de hoop meenemen dat het ideaal van vrijheid onverwoestbaar is en dat hoe dieper het schip zinkt, des te hartstochtelijker het ideaal op zal leven."⁴²

Kelsen stelt dat het trouw blijven aan democratische waarden betekent dat een democratie een antidemocratische partij onmogelijk mag verbieden of uitsluiten. Democratie veronderstelt namelijk een relativistische wereldbeschouwing. Volgens Kelsen is inzicht in absolute waarheid voor de mens onmogelijk. Dit idee zagen we eerder ook al in Dahls afwijzing van autocratie en technocratie. Oppositie tegen de heersende overtuiging wordt voor een democratie dan ook als wezenlijk verondersteld en moet ook in politieke zin erkend worden. Een democratie behoort dus iedere overtuiging de kans te geven om de steun van de bevolking te verwerven. Op het moment dat een bepaalde overtuiging of stem wordt uitgesloten, kunnen we volgens Kelsen niet langer spreken van een volkswil en houdt een democratie op een democratie te zijn.

Het toelaten van ondemocratische opvattingen, zelfs wanneer deze een meerderheid weten te verwerven, is een logische consequentie van de relativistische logica die een democratie kenmerkt. Kelsen hoopt dat het ideaal van vrijheid niet te vernietigen is. Ook als een democratie door de opkomst van een antidemocratische partij ten onder lijkt te gaan, moeten democraten trouw blijven aan hun overtuigingen en simpelweg hopen dat de democratie weer zal herleven, mogelijk zelfs in een krachtiger vorm. Het verbieden van partijen die vijandig staan tegenover de democratie, is daarom volgens Kelsen geen mogelijkheid die een democratie heeft, zonder op te houden een democratie te zijn.

5.6.5 Van den Bergh⁴³: een oplossing van de paradox. Het behoud van zelfcorrectie en gedachtenuitwisseling

Kelsen gaat er van uit dat de democratie enkel gekenmerkt wordt door de meerderheidsregel en meningsrelativisme. Hieruit trekt Kelsen dan de conclusie dat alle overtuigingen gelijk zijn in een democratie en dus getolereerd zouden behoren te worden binnen de democratie. Volgens Van den Bergh is het uitsluiten van bepaalde overtuigingen wel degelijk democratisch te noemen.

De mogelijkheid van een partijverbod: de mogelijkheidsvoorwaarden van gedachtenwisseling

Van den Bergh wijst op het belang van de vrijheid van vereniging en vergadering in een democratie. Het verbieden van een bepaalde politieke partij zou die grondrechten schenden. Louter het willen veranderen van de wet kan onmogelijk een grond voor verbod zijn; in zekere zin is dit immers het streven van iedere oppositiepartij. Maar wanneer een bepaalde politieke partij er naar streeft om de beginselen van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en gelijkheid voor de wet aan te tasten, dan kan deze partij

⁴⁰ De *Duivelsverzen* is een boek van de Britse auteur Salman Rushdie uit 1988. Het boek veroorzaakte grote opschudding omdat de profeet Mohammed in het boek bezwijkt voor aardse genoegens. In diverse landen werd het boek verboden.

⁴¹ Hans Kelsen (2006), *Verdediging der Democratie*, Tübingen: Mohr Siebeck.

⁴² Hans Kelsen (2006), *Verdediging der Democratie*, Tübingen: Mohr Siebeck, p 237.

⁴³ George van den Bergh (2014), *Wat te doen met antidemocratische partijen?*, Amsterdam: Elsevier.

worden verboden. De vrijheid van levensovertuiging kent namelijk een grens: als we willen kunnen discussiëren, dan moeten we het erover eens zijn dat we een gedachtewisseling willen. Hiermee lijkt Van den Bergh binnen de relativistische logica van een democratie een grond voor een grens gevonden te hebben.

De mogelijkheid van een partijverbod: zelfcorrectie

Volgens Van den Bergh is één van de sterkste punten van de democratie haar vermogen tot zelfcorrectie. Ook dit idee tast het meningsrelativisme van een democratie niet aan. In een democratie zijn beslissingen te herroepen. Er is echter één beslissing in de democratie waar men niet meer op terug kan komen: de beslissing om de democratie op te heffen. Als men de democratie heeft afgeschaft kan men niet zomaar weer terug naar een democratie. Het besluit de democratie op te heffen is '*het enige besluit dat niet vatbaar is voor de zelfcorrectie der democratie.*'⁴⁴ Daarom valt deze beslissing buiten de democratie en kan het voorstel de democratie op te heffen verboden worden. Een andere vraag is natuurlijk in welk concreet geval er geen sprake meer is van zelfcorrectie. Al is het afschaffen van verkiezingen een duidelijk geval van het onmogelijk maken van zelfcorrectie.

Beide argumentaties maken dat een verbod van een antidemocratische partij geen schending van het principe van democratie hoeft te betekenen. Het denken van Van den Bergh maakt dus dat een democratie zich kan weren tegen antidemocratische stromingen en stemmen binnen die samenleving zonder op te houden democratisch te zijn. Van den Bergh vindt dat hij de paradox heeft opgelost.

5.7 VRAAGSTUK C: MOET DEMOCRATIE WORDEN AANGELEERD, OF IS DAT ONDEMOCRATISCH?

Dahl wijst erop dat een democratie ook een democratische cultuur veronderstelt. Om een democratie te laten slagen is een democratische instelling van burgers noodzakelijk. Naast democratische politieke structuren vraagt dat mogelijk om onderwijs dat kinderen tot democraten maakt. Dat roept direct de kwestie op, of overheden kunnen en mogen bepalen wat kinderen op school moeten leren en moeten worden

Voor Plato is het duidelijk dat de staat hiertoe het volste recht heeft. Om een rechtvaardige orde te waarborgen, zo schrijft hij in *Het Bestel*, moeten bepaalde kinderen door de staat en voor de staat worden opgevoed. Toekomstige koning-filosofen worden hierom al jong bij hun ouders weggehaald. In zijn opvoedroman *Émile* ontwikkelt Rousseau een positie die daaraan tegengesteld lijkt. Het jongetje Émile wordt alleen, ver weg van de stad, in de vrije natuur opgevoed. Zijn opvoeder volgt zijn ontwikkeling, biedt hem aan wat hij wil en kan leren en helpt hem zo om 'zichzelf', dat wil zeggen, een vrij en authentiek mens te worden.

De vraag wat kinderen op en door school moeten worden - burger, zichzelf of iets anders - werd heel concreet in de 19e eeuw. Nationale staten richtten dekkende systemen voor volksonderwijs in om hun burgers redelijk, zedelijk en patriottisch te maken. Daarbij kregen zij veel weerstand van groepen ouders en kerken. Die meenden dat de overheid, en dus ook het staatsonderwijs, nooit neutraal kon zijn. Ze eisten het recht op om kinderen binnen hun eigen gemeenschap op te voeden en op te leiden. In Nederland is dit een apart vrijheidsrecht. Artikel 23 van de grondwet bepaalt dat de overheid verantwoordelijk is voor de kosten en de kwaliteit van het verplichte onderwijs. Over het doel van dat onderwijs en de middelen om daar te komen beslissen schoolbesturen. Dat zorgt ervoor dat ouders en leerlingen in Nederland kunnen kiezen uit verschillende soorten, voornamelijk religieuze, scholen. Landelijke voorschriften zijn er wel, bijvoorbeeld over de inhoud van eindexamens. Bovendien stelt de overheid eisen aan profielen. Verder is burgerschapsvorming op school sinds 2006 verplicht.

De filosofische kwestie blijft daarmee staan: is het te rechtvaardigen dat leerlingen op school gevormd worden tot burgers? Of schendt opvoeden tot democratie de vrijheid van ouders en kinderen om zelf invulling te geven aan het leven? De vraag rijst wanneer opvoeden tot democratie verandert in indoctrinatie. Omgekeerd vraagt het onderhouden van een democratische cultuur ons ook om een afweging te maken tussen indoctrinatie en vrijblijvendheid. En: hoe moeten we onderwijs voor de democratie dan vormgeven? Hebben we dan les over of in democratische waarden, organiseren we de school zelf democratisch, of is er nog iets anders nodig om kinderen op te leiden voor een leven in een democratie?

⁴⁴ George van den Bergh (2014), *Wat te doen met antidemocratische partijen?*, Amsterdam: Elsevier. P. 129.

De libertaire filosoof Milton Friedman (1912-2006) wil de vrijheid van ouders tegenover de staat beschermen en het gevaar van indoctrinatie tegengaan. Wel stelt hij dat een democratie beperkte eisen mag stellen aan onderwijs. Amy Gutmann (1949-heden) pleit vanuit een deliberatief-democratisch perspectief voor gedeelde macht over het onderwijs van de staat, ouders en onderwijsprofessionals. Gutmann stelt dat leerlingen democratische waarden onderwezen moeten krijgen, onderwijs *voor* democratie, en dat lessen democratisch georganiseerd moeten zijn. Dat laatste wordt onderwijs *door* democratie genoemd. Gert Biesta (1957-heden) argumenteert dat onderwijs voor of door democratie beide tekortschieten wanneer school de voornaamste plek is waar kinderen democratie leren. Biesta pleit voor politiek bestaan als het juiste midden tussen indoctrinatie en vrijblijvendheid.

5.7.1 Eindtermen vraagstuk C

- 35 De kandidaten kunnen de opvattingen van Friedman, Gutmann en Biesta over het onderwijzen en opvoeden in een democratische cultuur uitleggen, vergelijken, toepassen en evalueren. Daarbij kunnen zij betrekken:
- dat democratie volgens Dahl een democratische cultuur nodig heeft;
 - dat onderwijs rond democratische waarden weliswaar een middel kan zijn om die cultuur te bevorderen, maar ook spanning oproept tussen de belangen van de staat en de belangen en vrijheden van ouders, scholen en leerlingen;
 - een beargumenteerd standpunt over burgerschapsvorming in het spanningsveld tussen indoctrinatie en vrijblijvendheid.
- 36 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat overheidsbemoeienis in het onderwijs volgens Friedman beperkt moet zijn. Daarbij kunnen zij betrekken:
- de twee argumenten van Friedman dat onderwijs een overheidstaak is: externe effecten en paternalisme;
 - Friedmans onderscheid tussen 'onderwijs' en 'opleiding';
 - Friedmans opvatting dat de overheid vanuit democratisch burgerschap eisen aan onderwijs mag stellen, zonder dat onderwijs zelf te organiseren;
 - Friedmans weerlegging van de opvatting dat alleen door de overheid gefinancierde scholen een democratische cultuur kunnen waarborgen.
- 37 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat Gutmann pleit voor gedeelde zeggenschap over onderwijs. Daarbij kunnen zij betrekken:
- Gutmanns opvatting dat onderwijs voor democratie onvoldoende is en aangevuld moet worden met onderwijs door democratie;
 - Gutmanns opvatting dat noch de staat, noch de ouders, noch onderwijsprofessionals volledige zeggenschap kunnen hebben over het onderwijs: de staat niet vanwege verschil van mening over het goede leven; de ouders niet, omdat kinderen ook inwoners van de staat zijn, onderwijs de vrijheid van het kind mogelijk moet maken en tolerantie moet aanleren / moet beschermen tegen de vooroordelen van hun ouders; onderwijsprofessionals niet omdat neutraliteit een omstreden ideaal is.
- 38 De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat volgens Biesta niet alleen het onderwijs maar de samenleving als geheel verantwoordelijk is voor politiek bestaan in een democratie. Daarbij kunnen zij betrekken:
- de drie kritiekpunten van Biesta op onderwijs in burgerschap op school: onrealistische verantwoordelijkheid, individualistische benadering van onderwijs, individualistische visie op democratie;
 - Biesta's opvatting dat zowel onderwijs voor als onderwijs door democratie vanuit zijn idee van politiek bestaan tekortschieten.

5.7.2 Friedman⁴⁵: voor vrijheid en tegen indoctrinatie. Een pleidooi tegen directe overheidsfinanciering

De libertaire filosoof Milton Friedman stelt dat overheidsbemoeienis met het onderwijs beperkt moet zijn. In het algemeen vrezen libertairen de overheid, ook een democratische overheid. Friedman wil de macht van ouders tegenover de staat en overheidsprofessionals versterken.

Onderwijs is een overheidstaak in een democratie

⁴⁵ Milton Friedman (1962), *Capitalism and Freedom*, Chicago/London: The University of Chicago Press.

Ondanks zijn libertarisme beschouwt Friedman onderwijs als een taak van de overheid. Hij heeft hiervoor twee argumenten. Ten eerste geldt dat onderwijs zogenaamde externe effecten biedt. Dit betekent dat onderwijs aan vele burgers voordelen biedt, zonder dat deze burgers kunnen weten wie zij in ruil voor deze voordelen zouden moeten betalen. Omgekeerd geldt dat het gebrek aan onderwijs nadelen biedt zonder dat duidelijk is op wie deze kosten te verhalen zijn.

Ten tweede is bemoeienis te rechtvaardigen op basis van paternalistische gronden: kinderen zijn namelijk nog geen volwassenen die in vrijheid hun keuzes kunnen maken. Wel geldt dat we een onderscheid moeten maken tussen onderwijs en opleiding. Terwijl onderwijs een overheidstaak is, geldt dat niet voor beroepsopleidingen. Onderwijs richt zich op vaardigheden die voor de samenleving als geheel gunstig zijn, zonder dat het individu zelf daar direct voordeel van heeft. Bij beroepsopleidingen gaan de voordelen primair naar het individu. Friedman argumenteert dan ook tegen overheidsfinanciering van opleidingen die voor de student duidelijk zelf financieel gunstig zijn zoals een opleiding tot tandarts, schoonheidsspecialist of dierenarts. De reden daarvoor is dat dit soort opleidingen voornamelijk de economische waarde van de student vergroten, zonder dat er duidelijk externe effecten optreden zoals het vergroten van burgerschapsvaardigheden of leiderscapaciteiten. Beroepsopleidingen wil Friedman dus geheel aan de markt overlaten.

Democratie is onmogelijk zonder een zekere mate van geletterdheid, kennis en de acceptatie van een gedeelde set van waarden. Daarom draagt onderwijs aan kinderen van een ander ook bij aan jouw welvaart. Omgekeerd geldt dat als kinderen niet zijn opgeleid dit jouw welvaart verlaagt. Onderwijs biedt zo een extern effect. Lager- en middelbaar onderwijs dragen hieraan meer bij dan hoger onderwijs en daarom is het duidelijker dat de overheid hier een taak heeft. Ook onderwijs zoals op *liberal arts colleges* heeft eerder een democratisch extern effect dan een opleiding tot tandarts. Een opleiding tot tandarts draagt sterker bij aan de persoonlijke welvaart van de student tandheelkunde dan aan democratie, bij een studie als *liberal arts* ligt die verhouding eerder omgekeerd.

Vrijheid in plaats van indoctrinatie. Een pleidooi voor onderwijsvouchers

Hoewel Friedman financiering van het onderwijs te rechtvaardigen acht, keert hij zich tegen wat hij noemt de nationalisatie van het onderwijs. In de meeste westerse landen financiert de overheid het onderwijs direct en bepaalt zij ook grote delen van wat onderwezen wordt. In verband met de eisen van democratisch burgerschap hoeft de overheid alleen een bepaalde kwaliteit van scholing te eisen, zonder dat zij het onderwijs zelf organiseert. Zoals de overheid ook geen restaurants uitbaat, maar deze alleen controleert op voedselveiligheid, zo eist democratie een zekere mate van geletterdheid en het delen van bepaalde waarden, zoals tolerantie. Meer dan dat kan de overheid niet eisen.

In plaats van direct financieren van onderwijsinstellingen wil Friedman dat de overheid ouders zogenaamde onderwijsvouchers geeft, bonnen voor onderwijs, waarmee ze onderwijs kunnen 'kopen' aan een instelling naar keuze. Deze onderwijsinstelling kan deze vouchers bij de overheid voor financiering inwisselen. Een school met veel ontvangen vouchers heeft dus ruime mogelijkheden om het onderwijs te financieren. De overheid heeft echter beperkte invloed op hoe deze school onderwijst. Door deze onderwijsvouchers wordt onderwijs door de markt gereguleerd en hebben de ouders de primaire macht tegenover de overheid en onderwijsprofessionals.

Het argument dat alleen door de overheid gefinancierde en geleide onderwijsinstellingen het gevaar van verdeeldheid kan voorkomen, vindt Friedman ongeldig. Ook in de situatie dat de overheid direct onderwijsinstellingen financiert zijn bepaalde groepen evengoed in staat om hun kinderen naar privéscholen te sturen. Behalve om hele rijke ouders gaat het hierbij om ouders die tot groepen behoren die kunnen en willen investeren in eigen vormen van onderwijs, zoals aanhangers van bepaalde religies, of aanhangers van Rousseau. Ook als de overheid onderwijsinstellingen direct financiert, zo laten deze voorbeelden zien, kunnen vormen van verdeeldheid ontstaan. Uit vrijheidsoverwegingen moeten ouders kunnen kiezen naar wat voor een school zij hun kinderen sturen, en mag de overheid niet meer dan minimale directe invloed hebben.

Meer invloed van de overheid draagt het gevaar van indoctrinatie in zich. Vrije schoolkeuze zal tot meer diverse scholen leiden en beter de wensen van ouders tot uitdrukking brengen. Scholen die onderwerpen aanbieden die weinig gewaardeerd worden - Friedman noemt hier als voorbeeld stijldansen - zullen leerlingen verliezen.

5.7.3 Gutmann⁴⁶: gedeelde macht over het onderwijs. Onderwijs door democratie

De Amerikaanse filosofe Amy Gutmann meent dat de beslissingsmacht over onderwijs niet primair bij ouders moet liggen, maar gedeeld moet worden tussen de staat, de ouders en onderwijsprofessionals. Gedeelde zeggenschap van de staat, ouders en onderwijsprofessionals realiseert namelijk een belangrijke waarde van democratie: bewuste sociale reproductie in een zo inclusief mogelijke vorm. Dit betekent ook dat Gutmann geen tegenstander is van religieus georganiseerd onderwijs, zolang dit religieuze onderwijs democratische vaardigheden aan weet te leren. Gutmann denkt dat het zelfs waarschijnlijker is dat religieuze tolerantie ontstaat als ouders het recht hebben hun kind naar een katholieke school te sturen die tolerantie aanleert dan wanneer de staat deze ouders verplicht hun kind naar een openbare school te sturen.

De toekomstige burger tussen staat, ouders en neutraliteit

De staat heeft een legitiem belang in haar reproductie. Maar het Platoonse idee dat de staat weet wat het goede leven is en dit via een staatsopvoeding aanleert, loopt volgens Gutmann spaak. Zolang er een verschil van mening is over wat het goede leven is, kan de staat geen volledige zeggenschap eisen over het onderwijs.

Ook ouders dienen volgens Gutmann geen volledige zeggenschap te hebben. Een (neo)liberale filosoof zoals Milton Friedman stelt dat het recht om je eigen leven te leiden ook moet betekenen dat ouders het recht hebben om deze manier van leven op hun kinderen over te dragen. Gutmann daarentegen ontkent dat dit recht betekent dat ouders volledige zeggenschap hebben over het onderwijs aan hun kinderen. Zoals een staat dit recht niet heeft, zo kan ook aan ouders dit recht niet toekomen. Kinderen zijn namelijk ook lid van de staat. Belangrijker nog voor Gutmann is dat als volwassenen het recht op vrijheid hebben, dit ook moet betekenen dat kinderen onderwijs krijgen dat vrijheid mogelijk en betekenisvol maakt. Tolerantie van andersdenkenden is een voorwaarde voor het bestaan van die maatschappelijke vrijheid. Dat betekent dat ouders op zijn minst moeten accepteren dat de school tolerantie aanleert tegenover wijzen van leven die zij zelf afwijzen.

Hoewel het aanleren van tolerantie van groot belang is voor het bestaan van vrijheid, keert Gutmann zich tegen het idee dat onderwijs neutraal moet zijn. Het gaat er niet om dat het onderwijs toekomstige keuzes zoveel mogelijk aan kinderen zelf moet laten en dat onderwijs alleen in de handen van neutraal opererende onderwijsprofessionals moet zijn. Volgens Gutmann is het ideaal van neutraliteit omstreden. Zij meent dat het onderwijs onmogelijk kan garanderen dat er geen voorkeur voor een bepaalde manier van leven in doorwerkt. Staat, ouders en onderwijsprofessionals moeten daarom de macht over de inrichting van het onderwijs delen.

Leren door democratie

Gutmann pleit niet voor scholen waarin leerlingen formele democratische macht hebben. Als leerlingen die verantwoordelijkheid al zouden kunnen dragen, dan zijn leerplicht en andere schoolverplichtingen lastig te rechtvaardigen. Gutmann pleit wel voor een benadering van het gehele onderwijs die erop is gericht dat leerlingen meer deelnemen. Zij pleit voor onderwijs door democratie waarin leerlingen worden aangemoedigd om mee te denken over de lesstof en democratische vaardigheden aanleren zoals luisteren, kritiseren, elkaars belangen herkennen en in het openbaar te spreken. Het promoten van democratie of democratische waarden - onderwijs voor democratie - lijkt Gutmann minder van belang te vinden dan een deliberatief-democratische manier van het aanbieden van de overige lesstof.

5.7.4 Biesta: het probleem van het onderwijzen van democratie in een niet-democratische omgeving

De Nederlandse filosoof Gert Biesta (1957-heden) beschouwt burgerschapsvorming als problematisch. Biesta reageert op de invoering van *civic education* in 2002 als verplicht onderdeel van het Britse staatsonderwijs.⁴⁷ Biesta meent dat de invoering van dit curriculum de problemen van een democratie maskeert. Onderwijs voor of door democratie zijn allebei te vrijblijvend.

Vorbij leren

⁴⁶ Amy Gutmann (1987), *Democratic Education*, Princeton: Princeton University Press.

⁴⁷ Gert Biesta (2006), *Waar wordt democratie geleerd?*, In Mischa de Winter et al, *Opvoeding in Democratie*, Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Biesta bekritiseert het idee dat scholen jongeren moeten vormen tot democratische burgers en hen democratische vaardigheden zoals bijvoorbeeld tolerantie moet aanleren.⁴⁸ Gutmann is volgens Biesta een duidelijke vertegenwoordiger van deze instrumentele opvatting. Een eerste probleem met deze instrumentele visie is dat scholen de verantwoordelijkheid voor maatschappelijke problemen toegeschoven krijgen. Die verantwoordelijkheid is onrealistisch groot en maakt scholen kwetsbaar voor afschuifgedrag van politici. De last voor de toekomst van de democratie moet niet alleen bij scholen liggen maar bij de samenleving in haar geheel.

Ten tweede laat het idee dat scholen democratische burgers moeten reproduceren een individualistische benadering zien van democratisch onderwijs. Het beschouwt democratisch onderwijs als het aanleren van vaardigheden van het individu zonder zich af te vragen welke relaties kinderen met elkaar en met anderen hebben en in welke sociale en politieke context zij leven en leren. De feitelijke situatie waarin leerlingen zich bevinden heeft gevolgen voor wat zij leren van het burgerschapscurriculum. "Als jongeren in hun alledaagse leefwereld geen mogelijkheden hebben om hun mening te laten horen, als ze geen mogelijkheid hebben tot echte deelname, dan heeft het weinig zin om via lessen in burgerschap te proberen jongeren om te vormen tot actieve en verantwoordelijke burgers".⁴⁹ De feitelijk grote sociale ongelijkheid tussen jongeren ondergraaft elke les die aanzet je in te zetten voor het algemeen belang, stelt Biesta. Biesta sluit hiermee aan bij het idee dat onderwijs voor democratie ook onderwijs door democratie moet zijn. Mensen, zeker jongeren, kunnen enkel democratie leren door deel te nemen aan democratische structuren, op school, thuis of op het werk.

Ten derde is deze manier van naar onderwijs kijken gebaseerd op een individualistische visie op democratie. Het probleem is dat men er van uitgaat dat democratie een bepaalde inhoud heeft. Maar voor Biesta ligt de uitdaging van democratie juist in het samenleven met hen met wie we geen identiteit delen. Democratisch burgerschap kan volgens Biesta meerdere invullingen hebben, juist omdat democratie altijd verbonden is met pluraliteit: hoe kan ieder subject als uniek subject in de wereld zijn. In de school maar ook in de samenleving als geheel moet 'politiek bestaan' mogelijk zijn.

Politiek bestaan

Biesta argumenteert dat school niet alleen een plaats mag zijn voor het verkrijgen van kennis en vaardigheden.⁵⁰ Dat staat los van de vraag of deze kennis vaardigheden ontstaan als een gevolg van onderwijs voor of door democratie. De school moet ook ruimte geven om politiek te bestaan. Met politiek bestaan bedoelt Biesta met andere mensen – vreemden – voor altijd in dezelfde wereld leven. Leerlingen moeten al op school de kans krijgen om te handelen: dat wil zeggen om iets nieuws te beginnen op hun eigen, subjectieve manier en anderen diezelfde mogelijkheid toe te staan. Oftewel, ook op school moeten leerlingen democratische personen kunnen zijn. Democratie is tenslotte niets anders dan kunnen leven op jouw eigen manier, onder zelf gestelde wetten, onder voorbehoud van diezelfde mogelijkheid voor anderen.

Voor scholen betekent dit volgens Biesta dat het curriculum niet beschouwd moet worden als iets dat overgedragen moet worden, zodat leerlingen dit of dat kunnen nadoen en beheersen. We erkennen de democratische persoonlijkheid van leerlingen enkel als we leerstof beschouwen als iets door middel waarvan leerlingen kunnen deelnemen aan een democratische manier van samenleven en zichzelf daarin op een nieuwe manier, als een nieuw persoon kunnen uitdrukken. Dit betekent niet dat de school het belang of de behoeften van de leerling centraal moet stellen. Politiek bestaan betekent immers dat je je realiseert dat jouw mogelijkheid om iets nieuws te beginnen samenhangt met diezelfde mogelijkheid voor anderen, en voor de samenleving als geheel.

Hoewel de school volgens Biesta een plek voor politiek bestaan moet zijn, geldt ook dat het verre van voldoende is wanneer de plek daarvoor alleen of vooral de school zou zijn. School staat machteloos als de maatschappij deels of geheel ondemocratisch is georganiseerd. Het individu noch de school is verantwoordelijk voor de mogelijkheid van democratie, maar de samenleving als geheel. Democratisch burgerschap gaat dus niet alleen over kennis en vaardigheden, maar ook over ruimte scheppen voor nieuw handelen, en voor onzekerheid.

⁴⁸ Gert Biesta (2006), *Beyond Learning. Democratic education for a human future*, Boulder/London: Paradigm Publishers.

⁴⁹ Gert Biesta (2006), *Waar wordt democratie geleerd?*, In Mischa de Winter et al, *Opvoeding in Democratie*, Amsterdam: Uitgeverij SWP. P. 56.

⁵⁰ Gert Biesta (2015), *Het prachtige risico van onderwijs*, Culemborg: Phronese.

6 HET CENTRAAL EXAMEN

6.1 ZITTINGEN CENTRAAL EXAMEN

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

6.2 VAKSPECIFIEKE REGELS CORRECTIEVOORSCHRIFT

Voor het vak filosofie is geen vakspecifieke regel in het correctievoorschrift vastgesteld.

6.3 TOEGESTANE HULPMIDDELEN

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

BIJLAGE 1 EXAMENPROGRAMMA FILOSOFIE HAVO

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Wijsgerige antropologie
Domein C	Ethiek
Domein D	Sociale filosofie.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de subdomeinen A1 en A2, in combinatie met een door het College voor toetsen en examens vastgesteld onderwerp. Dit onderwerp is gerelateerd aan een van de domeinen B, C of D als hoofddomein, waarbij een of meer andere domeinen betrokken kunnen zijn, en de subdomeinen 1. van de domeinen B, C of D, die zowel afzonderlijk als in relatie met het onderwerp kunnen worden geëxamineerd.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

- 1 De kandidaat kan:
 - met betrekking tot een filosofisch vraagstuk informatie selecteren, structureren en interpreteren:
 - een betoog analyseren;
 - een betoog beoordelen;
 - een logisch correct en overtuigend betoog opzetten en houden;
 - de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

- 2 De kandidaat kan:
 - vooronderstellingen onderzoeken waarop een vraagstuk berust;
 - verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen.

Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Wijsgerige antropologie

Sub domein B1: Centrale begrippen

- 3 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de wijsgerige antropologie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Sub domein B2: Lichaam, geest en emotie

- 4 De kandidaat kan:
 - verschillende opvattingen over de verhouding tussen lichaam en geest herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
 - verschillende opvattingen over de aard en functies van emoties herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein B3: De mens als redelijk wezen

- 5 De kandidaat kan:
- verschillende opvattingen over de mens als redelijk wezen herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
 - enkele opvattingen over de geldigheid van verschillende vormen van (rationele) kennis herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Domein C: Ethiek

Subdomein C1: Centrale begrippen

- 6 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de ethiek herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein C2: Het goede leven

- 7 De kandidaat kan een aantal opvattingen over de verhouding tussen nut en geluk herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein C3: Integriteit en verantwoordelijkheid

- 8 de kandidaat kan:
- verschillende posities ten aanzien van individuele vrijheid en collectieve verantwoordelijkheid herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen;
 - binnen de verhouding van individu en gemeenschap de rol aangeven van integriteit en verantwoordelijkheid.

Domein D: Sociale filosofie

Subdomein D1: Centrale begrippen

- 9 De kandidaat kan een aantal centrale begrippen uit de sociale filosofie herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein D2: Schaarste, begeerte en macht

- 10 De kandidaat kan:
- uitleggen wat de aard en functie is van menselijke begeerten en behoeften en wat de samenhang is tussen schaarste en behoeften;
 - verschillende opvattingen over de oorsprong van macht en de vormen van macht herkennen, uitleggen en in een filosofische context toepassen.

Subdomein D3: Ideologie

- 11 De kandidaat kan uitleggen wat de rol en invloed is van ideologieën in de maatschappij. Hij kan daarbij aangeven wat de filosofische en/of levensbeschouwelijke uitgangspunten van ideologieën zijn.

BIJLAGE 2 UITWERKING DOMEIN A: DE VAARDIGHEDEN VAN HET VAK FILOSOFIE

De sub domeinen A1 en A2 betreffende de vaardigheden van het vak filosofie maken op dit moment nog geen deel uit van de CE-stof, maar de examens worden wel in de geest ervan geconstrueerd. Op verzoek van veel docenten filosofie is daarom deze bijlage aan de syllabus toegevoegd. Op dit moment is de status ervan dus voorlichtend, maar maakt deze geen deel uit van het CE.

Subdomein A1: Argumentatieve vaardigheden

Subdomein A2: Onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen

(Subdomein A3: Oriëntatie op studie en beroep: niet van toepassing voor het centraal examen)

Voor het centraal examen betreft het de volgende specificaties:

De argumentatieve vaardigheden, onderzoeksvaardigheden en benaderingswijzen van domein A kunnen worden onderverdeeld in vier centrale filosofische denkvaardigheden.

Begrijpen: kennis reproduceren en in eigen woorden weergeven, herkennen en op directe bekende wijze toepassen

Analyseren: oorzaken, redenen, (drog)redeneringen en vooronderstellingen aangeven en vergelijken, logisch structureren en definiëren (begripsanalyse)

Creëren: nieuwe verbanden leggen, kennis op nieuwe wijze in nieuwe context toepassen, nieuwe niet-voorgestructureerde problemen oplossen (creatief denken)

Kritiseren: oordelen, waarderen, evalueren, voor- en tegenargumenten geven en standpunt bepalen (kritisch denken)

De kandidaten kunnen het proces van uitvoering van deze denkvaardigheden en het resultaat daarvan verwoorden. Daartoe kunnen zij:

- met betrekking tot een filosofisch probleem relevante informatie herkennen, selecteren, structureren en interpreteren (begrijpen);
 - relevante centrale begrippen van bekende filosofische posities herkennen, benoemen en uitleggen
 - begrippen uit bekende filosofische posities toepassen, met een voorbeeld
- een filosofische gedachtegang analyseren op logische consistentie, filosofische concepten en vooronderstellingen (analyseren);
 - de filosofische gedachtegang in zijn historische achtergrond en contextafhankelijke filosofische thematiek plaatsen
 - vooronderstellingen en implicaties bij filosofische begrippen, opvattingen en gedachtegangen benoemen en verhelderen
 - een begripsanalyse van de sleutelbegrippen uitvoeren en definities van kernbegrippen opstellen
 - een logische analyse van argumentaties uitvoeren
- een logisch correcte en overtuigende filosofische argumentatie opzetten en verschillende filosofische posities ten aanzien van een vraagstuk beargumenteerd innemen (creëren);
 - verschillende filosofische opvattingen en onderscheidingen vergelijken en toepassen aan de hand van voorbeelden en casussen
 - de betekenis van opvattingen voor het filosofisch debat aangeven
 - de contextafhankelijkheid, schaalgevoeligheid en strategische werking van een filosofisch begrip/thema onderzoeken aan de hand van casussen
 - een eigen filosofisch standpunt beargumenteerd innemen
- een filosofische gedachtegang/argumentatie beoordelen op consistentie, concepten en vooronderstellingen, de implicaties van een filosofische positie uitwerken en als kritiek of verdediging van de positie gebruiken (kritiseren).
 - kritiek op de consistentie van de argumentatie geven
 - problemen aangeven bij definiëren/vastleggen betekenis van concepten,
 - filosofische posities systematisch doordenken en de implicaties gebruiken als kritiek of verdediging van de positie
 - een afweging maken tussen filosofische posities op basis van externe criteria of een nieuw argument

BIJLAGE 3 LITERATUUR BIJ HET ONDERWERP DEMOCRATIE

George van den Bergh (2014), *Wat te doen met antidemocratische partijen?*, Amsterdam: Elsevier.

Gert Biesta (2006), *Waar wordt democratie geleerd?*, In Mischa de Winter et al, *Opvoeding in Democratie*, Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Gert Biesta (2006), *Beyond Learning. Democratic education for a human future*, Boulder/London: Paradigm Publishers.

Gert Biesta (2015), *Het prachtige risico van onderwijs*, Culemborg: Phronese.

Robert A. Dahl (1989), *Democracy and its critics*, New Haven: Yale University Press.

Robert A. Dahl (1998), *On Democracy*, New Haven/London: Yale University Press.

Paul Cliteur (2007), *Moreel Esperanto*, Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.

Milton Friedman (1962), *Capitalism and Freedom*, Chicago/London: The University of Chicago Press.

Amy Gutmann (1987), *Democratic Education*, Princeton: Princeton University Press.

Amy Gutmann & Dennis Thompson (2004), *Why Deliberative Democracy*, Princeton University Press.

Jürgen Habermas (1998) *Fäktizität und Geltung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Tim Heysse, Stefan Rummens & Ronald Tinnevelt (2007), *Habermas. Een inleiding op zijn filosofie van recht en politiek*, Kapellen/Kampen: Pelckmans/Klement.

Hans Kelsen (2006), *Verteidigung der Demokratie*, Tübingen: Mohr Siebeck.

Friedrich Nietzsche (2009), *Voorbij Goed en Kwaad*, Amsterdam: De Arbeiderspers.

Robert Nozick (1974), *Anarchy, State and Utopia*, New York: Basic Books.

John Stuart Mill (1972), *Utilitarianism, On Liberty, and Considerations on Representative Government*, London, Melbourne and Toronto/New York: Dent & Sons/Dutton & Co.

John Stuart Mill (2002), *Over Vrijheid*, Amsterdam: Boom.

Bhikhu Parekh (2000), *Rethinking Multiculturalism*, London: MacMillan Press.

Plato (2009), *Het Bestel*, Amsterdam: Bert Bakker.

John Rawls (1999), *The Law of Peoples*, Cambridge (Mass.)/London: Harvard University Press.

John Rawls (1993), *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.

Jean-Jacques Rousseau (2015), *Het maatschappelijk verdrag*, Amsterdam: Boom.

Michael Sandel (2015), *Rechtvaardigheid. Wat is de juiste keuze?* Utrecht: Ten Have.

Joseph Schumpeter (1943), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Unwin University Books.

Alexis de Tocqueville (2012), *Over de Democratie in Amerika*, Rotterdam: Lemniscaat.

BIJLAGE 4 VERANTWOORDING BIJ HET ONDERWERP DEMOCRATIE

INLEIDING

Deze bijlage is de verantwoording bij de vernieuwde syllabus filosofie havo. De syllabus biedt een uitgebreide stofomschrijving van en eindtermen voor het centraal examen 2022 met als thema '*Democratie: vrijheid, gelijkheid, voor wie?*' (hierna: Democratie). Dit thema is een nadere uitwerking van de inhoud die behoren tot domein D van het examenprogramma filosofie havo. De syllabus is de basis voor de centrale examens filosofie havo.

NIEUWE OPZET

Deze nieuwe syllabus wijkt af van eerdere syllabi voor filosofie. Dit is de eerste syllabus waarin naast eindtermen ook een uitgebreide stofomschrijving is opgenomen. Eindtermen én stofomschrijving moeten leerlingen, docenten en examenmakers voldoende richting en ruggensteun bieden ter voorbereiding van het centraal examen filosofie havo. De stofomschrijving is niet bedoeld als gedidactiseerd leer materiaal voor leerlingen.

De nieuwe syllabus is niet afgeleid van een boek dat vooraf is ontwikkeld en gepubliceerd. De syllabus kan wel aanleiding zijn voor een boek of ander lesmateriaal dat als basis dient voor het onderwijs over dit examenonderwerp. Het staat eenieder vrij om de tekst van deze syllabus – uitgezonderd de overnames uit andere publicaties - om te vormen tot lesmateriaal of op te nemen in een methode.

PROCES

In 2016 heeft de nieuw gevormde syllabuscommissie via de vakvereniging aan 'het veld' gevraagd om onderwerpen aan te dragen voor een nieuw centraal examenonderwerp voor havo. De commissie bestond uit drie docenten afgevaardigd door de Vereniging voor filosofiedocenten in het voortgezet onderwijs en twee adviseurs vanuit Cito en SLO. Het voorzitterschap van de commissie lag meestentijds bij het CvTE.

Uit zes inzendingen heeft de commissie het meest relevante en veelbelovende voorstel gekozen. De indiener van het gekozen voorstel, Roland van Loosbroek, is als lid toegevoegd aan de syllabuscommissie en schreef samen met commissielid Joan de Ruijter grote delen van de syllabustekst. Andere leden van de commissie gaven daar commentaar op, deden aanvullingen en voorstellen tot herordering, en formuleerden de eindtermen. Melissa van Amerongen vertaalde de primaire teksten en andere citaten die niet in Nederlandse vertaling beschikbaar waren. Het resultaat is een afgerond, samenhangend product dat door de gehele syllabuscommissie wordt gedragen.

De syllabus is in conceptvorm besproken in een panel van vakdocenten en een vakdidacticus, waarbij vooral naar de opzet en structuur van de syllabus is gekeken. In februari/maart vond een digitale veldraadpleging plaats onder docenten filosofie. De resultaten van die raadpleging, waarbij vijftien docenten reageerden, zijn gewogen en al dan niet in de syllabus verwerkt. Er zijn redactionele en inhoudelijke aanpassingen gedaan, enkele passages zijn aangevuld en de formulering van de eindtermen is aangepast.

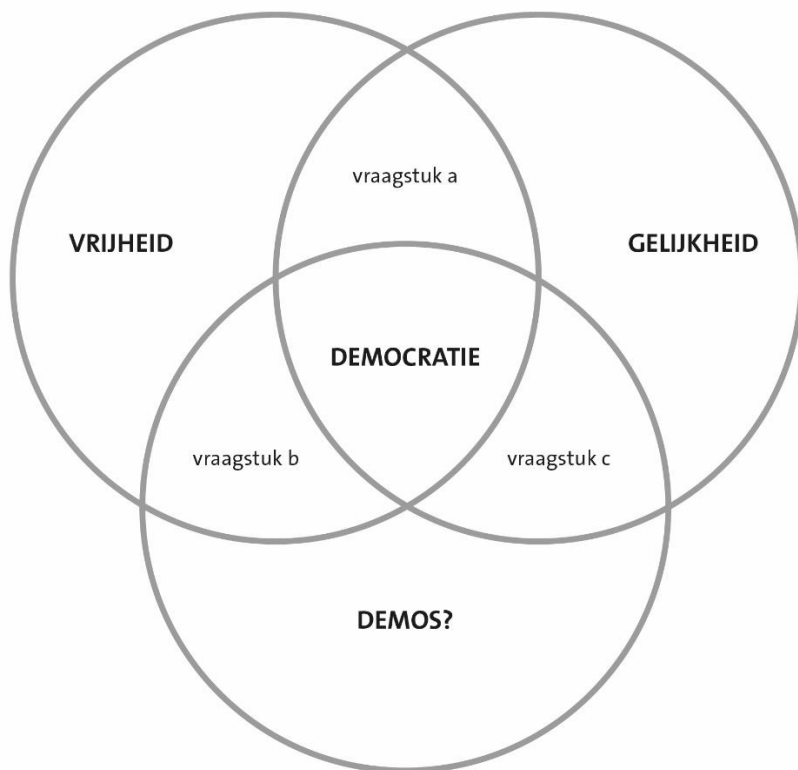
ONDERWERP

Met het thema Democratie denkt de syllabuscommissie een actueel en voor havisten aansprekend thema aan te snijden. Democratie is voor velen de best denkbare vorm van samenleven, maar geheel zonder problemen is zij niet. Om diverse redenen en op verschillende plekken staat de democratie stevig onder druk. Filosofisch onderzoek naar basiswaarden en fundamentele problemen van de democratie is vakinhoudelijk relevant, verdiept het begrip van sociale en politieke verschijnselen die zich (ook) in de leefwereld van havo-leerlingen voordoen en draagt bij aan het onderhoud van een democratische, filosofische cultuur.

Om deze drie doelen in samenhang te bereiken zijn rond het thema democratie zes filosofische 'kwesties' of 'vraagstukken' uitgewerkt. Elk thema is geformuleerd als een vraag die politiek-filosofisch in verschillende tradities vanuit verschillende perspectieven is benaderd.

De eerste drie funderende kwesties geven inhoud aan drie centrale begrippen van de democratie: vrijheid, gelijkheid en *demos*. Vrijheid en gelijkheid leggen weliswaar samen de basis van de moderne democratie, maar staan ook op gespannen voet met elkaar. Historisch ligt het voor de hand om 'solidariteit' als derde begrip te kiezen. *Filosofisch* meer fundamenteel is echter de vraag *wie* er

aanspraak kan maken op of vorm mag geven aan vrijheid, gelijkheid en eventueel solidariteit, en op grond waarvan. Dat is de vraag naar de definitie en de grens van de *demos*.

Figuur 2: structuur centraal examenthema filosofie havo Democratie.

In de vraagstukken a, b en c onderzoeken en verdiepen leerlingen de begrippen vrijheid, gelijkheid en *demos* aan de hand van drie actuele, herkenbare verschijnselen of problemen. De vraagstukken verschillen van de kwesties doordat in de vraagstukken de in de kwesties geanalyseerde fundamentele waarden met elkaar botsen. Daarbij gaat het respectievelijk over de mogelijkheden van democratie in een diverse samenleving, over een eventuele grens aan de vrijheid – de vrijheid van meningsuiting, van vereniging en vergadering – en over de legitimiteit van burgerschapsonderwijs. De vraagstukken willen meer zijn dan alleen een 'casus'; elk vraagstuk heeft daarom een theoretisch fundament.

Voor elk van de zes kwesties/vraagstukken zijn veel filosofische posities ontwikkeld. Bij de totstandkoming van de syllabus is er voor gekozen een beperkt aantal kenmerkende of zelfs extreme posities te gebruiken. Enerzijds hebben we daarmee de omvang van het onderwerp beperkt willen houden. Anderzijds hopen we leerlingen en docenten zo maximaal ruimte te geven om zelfstandig kritisch te denken en zelf andere (midden)posities in te brengen. Mede door deze aanpak krijgt een aantal denkers in deze syllabus een platform, niet zozeer omdat zij tot de canon van de filosofie behoren of dat zouden moeten doen, maar omdat zij een uiterste vertegenwoordigen.

Als rode draad door de kwesties heen loopt het werk van Robert A. Dahl. Dahl werkt een tiental voordelen van democratie uit in relatie tot haar logische alternatieven: 'anarchie' of 'een regering door experts'. Een aantal kwesties wordt uitdrukkelijk in dit licht onderzocht. Andere kwesties gaan uit van door Dahl genoemde voorwaarden voor democratie.

OPBOUW

Het onderwerp Democratie is in deze syllabus uitgewerkt in hoofdstuk 5. Dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd:

- Een inleiding op het thema met daarin de introductie van de tien voordelen van democratie van Dahl en de zes kwesties/vraagstukken. Deze kwesties zijn steeds geformuleerd als open vragen en worden beknopt als filosofische kwesties geïntroduceerd.

- Een uitwerking van de kwesties/vraagstukken in posities en in eindtermen. In de funderende kwesties 1, 2 en 3 is voor een groter aantal posities gekozen dan in de vraagstukken a, b en c.
- Een vijftal primaire teksten uit de canon van de politieke of sociale filosofie die wezenlijk bijdragen aan het begrip van de besproken kwesties en de posities die daarbij worden ingenomen. Deze teksten zijn gekoppeld aan de kwesties 1, 2 en 3, maar verdiepen ook het onderzoek naar de drie vraagstukken die volgen.

EINDTERMEN

Voor het onderwerp Democratie zijn eindtermen gespecificeerd. Deze eindtermen beschrijven de te beheersen kennis en vaardigheden: wat moeten havoleerlingen kennen en kunnen voor hun centraal examen filosofie? Doel van de commissie was om minder eindtermen te gebruiken dan in de vorige syllabi voor havo. Het aantal eindtermen is sterk teruggebracht. Wel kennen veel eindtermen een 'stam' die vervolgens verder wordt gespecificeerd. Daardoor lijkt de stofomvang wellicht groter dan hij is. De commissie denkt echter dat met deze specificatie en groepering van eindtermen de leerstof toegankelijker wordt en praktischer in gebruik.

Verder is er bij de formulering van de eindtermen naar gestreefd de handelingswerkwoorden (bijvoorbeeld uitleggen, evalueren etc) op een consequente wijze in te zetten. De handelingswerkwoorden zijn gerelateerd aan het domein A over (filosofische) vaardigheden. De tekst van het domein A in de syllabus is gelijk aan die uit het examenprogramma. In deze nieuwe syllabus is de bijlage met uitleg over domein A gehandhaafd. Deze bijlage behoort niet tot de examenstof maar is wel richtinggevend en inspirerend voor hoe domein A aan vakinhouden kan worden gekoppeld. De in de eindtermen gehanteerde handelingswerkwoorden vindt u ook terug in de bijlage.

PRIMAIRE TEKSTEN

De syllabuscommissie heeft zich afgevraagd of primaire teksten thuis horen in een syllabus havo, wetende dat docenten filosofie hierover van mening verschillen. De commissie heeft er voor gekozen om wél primaire teksten op te nemen, maar het aantal sterk te verminderen. De vraag of primaire teksten in de leerstof voor het centraal examen filosofie havo een plaats moeten hebben, dient bij voorkeur te worden besproken door docenten filosofie onder leiding van de Vereniging filosofiedocenten in het voortgezet onderwijs. Een volgende syllabuscommissie havo kan voortbouwen op de uitkomst van zo'n discussie.

TOT SLOT

De uitwerking van een examenthema in een syllabus kan en wil niet volledig zijn. Er is veel meer op te merken bij het onderwerp Democratie dan in deze syllabus wordt gedaan. Een syllabuscommissie moet zich echter beperken. Het staat een docent vrij om bij de behandeling van het thema meer kader te geven of andere onderwerpen te betrekken. Met deze syllabus vertrouwt de commissie op een voor leerlingen en docenten boeiende invulling van het onderwijs voor het centraal examen.

COLLEGE VOOR TOETSEN EN EXAMENS

Het College voor Toetsen en Examens is namens de overheid verantwoordelijk voor de kwaliteit en het niveau van de centrale examens en toetsen in Nederland. Het heeft verschillende examens en toetsen onder zijn hoede.

[cvte.nl](https://www.cvte.nl)

SAMEN BOUWEN WE AAN GOEDE TOETSEN EN EXAMENS

 Centrale Eindtoets primair onderwijs: de eindtoets die de overheid aanbiedt aan leerlingen uit groep 8. De uitkomst is een advies voor het best passende brugklatype. [Centraleeindtoetspo.nl](https://www.centraleeindtoetspo.nl)

 Centrale examens voortgezet onderwijs: het centrale deel van de eindexamens vmbo, havo of vwo. Het diploma geeft toegang tot passend vervolgonderwijs. [Examenblad.nl](https://www.Examenblad.nl)

 Staatsexamens voortgezet onderwijs: examens voor iedereen die individueel of op vso-scholen niet in staat is via het regulier voortgezet onderwijs examen af te leggen. [Staatsexamensvo.nl](https://www.Staatsexamensvo.nl)

 Centrale examens middelbaar beroeps- onderwijs: centrale examens Nederlandse taal en Engels voor studenten in het mbo. De uitkomst is onderdeel van het mbo-diploma. [Examenbladmbo.nl](https://www.Examenbladmbo.nl)

 Staatsexamens Nederlands als tweede taal: examens Nederlandse taal voor iedereen die Nederlands niet als moedertaal heeft. Het diploma toont aan dat het Nederlands voldoende is voor werk of opleiding. [Staatsexamensnt2.nl](https://www.Staatsexamensnt2.nl)